

Centre Social-Democratique d'Etudes et de
Recherches Philosophiques et Politiques
при Українському філософському товаристві

Центр соціал-демократичних студій
при Українському філософському товаристві

Інститут філософії
Національної Академії Наук України

Фонд Фрідріха Еберта

Vidrodžennja social-demokratii
v Ukraini

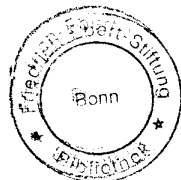
ВІДРОДЖЕННЯ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ:

МОЖЛИВОСТІ І ПЕРСПЕКТИВИ

Možlyvosti i perspektivy

A 98 - 08496

Київ — 1997

Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи / Під ред. М.В.Поповича. — К.: Стилос, 1997. — 164 с.

ISBN 966-7321-06-1

Основою пропонованого збірника є матеріали семінару «Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи», що був проведений під егідою Центру соціал-демократичних студій при Українському філософському товаристві, Інституту філософії НАН України та Фонду Фрідріха Еберта 23-24 квітня 1997 р. На семінарі обговорювались перспективи соціал-демократії в світлі соціологічного і політологічного аналізу стану українського суспільства, проблеми ідеології сучасної соціал-демократії, національні соціал-демократичні традиції. В роботі семінару брали участь науковці та представники різних політичних партій.

red
Відповідальний редактор
член-кореспондент НАН України
М.Попович

М. Попович

Художник В.Соловйов

© «Стилос», видання, 1997.
© В.Соловйов, оформлення, 1997.

ISBN 966-7321-06-1

І. СТАН УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПЕРСПЕКТИВИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ

Мирослав Попович,
член-кореспондент НАН України

Демократична і соціалістична ліва в Україні: чи є у неї майбутнє?

1. Принципи демократичного соціалізму

Що мається на увазі, коли йдеться про «демократичну і соціалістичну ліву», та ще й українську?

Одна з задач нашого семінару — вияснити доктринальні основи сучасної соціал-демократії. Дискусії з цих питань в західній літературі нерідко переростають рамки політичні і торкаються одвічних філософських проблем. Хотілось би на початку відмітити певну особливість соціал-демократичної доктрини саме з цього погляду.

Учасникам семінару запропоновано українське видання «Програми принципів СДПН» та «Стокгольмської декларації соціалістичного інтернаціоналу». Читаючи ці документи мимоволі відмічаш їх романтико-гуманістичний і дуже загальний характер. В схильності до загальних ідеологічних доктрин, до абстрактних принципів справедливості наші ліберали вбачають рештки «ідеологізованих принципів масової свідомості соціалістичного походження». Але справа в тому, що лівий західно-європейський рух, який добився останнім часом визначних політичних успіхів і принаймні довів, що з ним слід рахуватись серйозно і надовго, завжди апелював до світоглядних цінностей. Соціал-демократія, навіть найбільш прагматична, керується певними ідеологічними настановами, світоглядом, принципами політичної поведінки. В «Програмі принципів» це

звучить так: «Нам потрібний прогрес, який зробить наше суспільство вільнішим, справедливим та солідарним». Є не лише техніко-економічні, але й етичні виміри прогресу. З цього виходить соціал-демократична політика, що, на мій погляд, особливо значуща за умов сучасної України.

Принципи справедливості і солідарності є тими особливостями ідеології соціал-демократії, які відділяють її від ліберально-консервативних партій.

«Чисті» ліберали відстоювали принцип неутручання в економічне життя, наполягаючи на тому, що вирватися з бідності кожен повинен сам, — тоді суспільство буде ефективне, стане багатшим і даватиме бідним більше шансів. Соціал-демократія готова інколи пожертвувати ефективністю в ім'я справедливості. Вона прагне не допускати такого положення, коли успіх досягається сильнішим за рахунок слабшого, його коштом.

Західні соціал-демократії, якими б радикальними не були їх програми, завжди зупинялися перед кроками, що потребували авторитарної свідомості. Не відмовляючись від колективистської політичної моралі, вони надали їй толерантного щодо особистості характеру. Соціал-демократична ідеологія вимагає солідарності з бідними і слабшими — не тільки в своїй національній державі, а й у загальнолюдському масштабі. Не ігноруючи фактичної нерівності людей, неповторності кожного індивіда з його обдаруваннями і вадами, неминучої різниці в прибутках і життєвому везінні, соціал-демократія відстоює справедливість як рівність прав і можливостей для кожного члена суспільства. Вона прагне звести до мінімуму різницю можливостей, яка неминуче випливає з факту майнової нерівності. Суспільство несправедливе, якщо воно віднімає все, зароблене розумом, волею і напруженою працею, щоб зробити всіх рівними в бідності; але воно несправедливе і тоді, коли дуже велика дистанція відділяє найзаможніші верстви населення від найменш заможних.

Принцип свободи означає насамперед політичну демократію з усіма правами особистості, які вона передбачає. Соціал-демократія не відрізняється в цьому відношенні від лібералів, — вона також вважає політичні свободи лише частиною того, на що має право людина у вільному суспільстві. Політичні свободи виражають по суті право людини на участь в управлінні державою і суспільством. Але, крім цього права, людині має належати ряд інших невідчужуваних прав. Від на-

родження людина не тільки живе — вона має право на життя, і ніхто не може посягати на це право. Як ніхто не може порушувати право людини на фізичне і психічне здоров'я, тобто спричиняти їй фізичні або моральні страждання. Порушувати право на вибір середовища проживання, — як вибір місця проживання, так і людського середовища, тобто насильно відокремлювати людину від сім'ї і близьких. Порушувати право власності, тобто покусатися на приналежні людині матеріальні і духовні цінності.

Формулюючи принцип особистої свободи, соціал-демократи не граються в абстрактний гуманізм, а переносять проблему недоторканості індивіда в правову площину. Право чітко визначає, коли порушення невід'ємних прав людини є злочином. Право визначає покарання, яке для злочинця завжди буде позбавленням будь-яких прав. В тому числі в найбільш демократичних країнах світу інколи і позбавлення злочинця права на життя.

Визнання невіддільним правом людини права на життя ще не визначає позиції соціал-демократії в питанні про смертну кару. Кожне покарання є позбавленням злочинця якогось із невідчужуваних прав людини. Утримуючи армію, ми вже використовуємо насильство. Смертна кара подібна до ситуації війни із злочинністю, а війна небезпечна не тільки ризиком загибелі, а й своїми соціально-політичними наслідками. Наявність смертної кари говорить лише про жорстокість суспільства та його правових основ. Тому соціал-демократія, будучи в принципі і проти війни, і проти смертної кари, і взагалі проти жорстокості суспільства, не може без врахування реальних умов, безапелючно виступати за її скасування. Як, як і багато інших, вважав би прийнятним для України курс на поступову ліквідацію смертної кари. Зрештою, це питання має розв'язуватися з фактичним урахуванням всіх реалій сьогодення — і виходячи з гуманістичних принципів.

Проблема смертної кари наводиться тут як приклад співвідношення принципів і реальності. Принцип полягає в тому, що суспільство має бути все менш жорстким. Доктринер вимагатиме будь-що без огляду на реалії втілення в дію принципів. Політик-реаліст прагне до розв'язання загальної задачі, яка дозволила б втілити принцип в життя.

Визнання невіддільним правом людини права на власність є водночас визнанням інституту приватної власності не-

від'ємною рисою цивілізованого суспільства. Соціал-демократія давно відмовилась від вимоги націоналізації власності, бодай лише великої — і не з міркувань ефективності економіки: за певних умов націоналізована економіка може бути більш ефективною, ніж бідна роздроблена приватно-власницька. Однак, тривала концентрація власності в руках держави приносить небачену загрозу свободі, а з нею врешті і маразм економіки.

Це не означає абсолютної недоторканості власності; найпростіший приклад — екологічні наслідки необмеженого використання власних ресурсів.

Тома соціал-демократія в принципі підтримує також право (приватної) власності на землю, розглядаючи проблему в більш широкому плані — не тільки з точки зору доцільності і ефективності, а і з точки зору захисту прав і свобод селянина.

Захищаючи принцип власності як одне з невід'ємних прав людини, соціал-демократія не вбачає в ньому та його реалізації — ринковій економіці — єдиного механізму забезпечення добробуту. Приватно-власницькі відносини не завжди забезпечують ефективність економіки, а тим більше далеко не завжди здатні протистояти жорстокості суспільства. Принцип піонерів освоєння американського Дикого Заходу «іди або здохни» — принцип, може, і ефективний, але надто жорстокий.

Історичний досвід людства показав, що найоптимальнішим з точки зору втілення принципів свободи, справедливості і солідарності є суспільство «західного» типу, яке ґрунтується на засадах парламентської демократії, ринкової економіки та національної державності. В рамках цих соціальних структур можливі різні варіанти політичного буття, які звичайно пов'язуються з поняттям «центр». Ті течії, які мають тенденцію виходу за структурні рамки демократії, ринку та національної держави, розвалу цього простору, відносять до крайніх, екстремі. В цьому розумінні соціал-демократи скрізь в нормальних європейських умовах являють собою «лівий центр».

2. Ринкова економіка

Насамперед слід торкнутися основної проблеми сучасної української політики — ринкових реформ. Ця проблема має бути проаналізована під соціал-демократичним кутом зору окремо, але обійти її при обговоренні перспектив «лівого центру» просто неможливо.

Коротко економічні підсумки перших років незалежності і демократії виглядають таким чином. Україна являє собою найбільш промислово розвинутий регіон СРСР (третина його економічного потенціалу) з дуже вигідними умовами для сільського господарства; дохід на душу населення був тут на 10% вище загальносоюзного. Однак, радянська промисловість була технічно відсталою і знаходилась в стані стагнації, сільське господарство неефективне і, поглинаючи колосальні інвестиції, не забезпечувало республіку продуктами; промисловість була монополізована на 20% вище, ніж в середньому по країні, і більшою мірою орієнтована на воєнно-промисловий комплекс (ВПК складав 30% всієї промисловості республіки — при середній по СРСР 20%). При цьому вся інфраструктура управління державою і економікою знаходилась в Москві, місцева українська номенклатура не мала досвіду розробки стратегічних рішень, особливо в області зовнішньої політики, банківської системи, грошового обігу, державної безпеки.

Після здобуття незалежності як в антикомуністичних політичних колах, так і в середовищі тієї провінційної еліти імперії, що залишилася при владі, панувало уявлення про те, що криза випаде на долю Росії, а багату Україну вона мине. Керівництво не пішло шляхом реформ, обраним Росією, — помисли лідерів були спрямовані на те, щоб уціліти в новій ситуації, і реально ніхто не міг наважитися запропонувати певну економічну стратегію. На цінову лібералізацію Україна змушена була піти під тиском Росії в 1992 р., в той же час намагаючись одержати від неї дешеві рублеві кредити і енергоресурси (в 1992 р., за даними МВФ, завдяки пільговим російським кредитам одержано 22% ВВП України). В 1992 р. Україна пережила торговий шок, пов'язаний з підвищенням вартості імпортованих з Росії нафти і газу, а в 1993 р. на нас звалилася гіперінфляція. В результаті, за офіційними даними, в 1995 р. порівняно з 1990 р. обсяг валового внутрішнього продукту (ВВП) знизився на 52%, споживчі ціни зросли в 118000 раз, реальні доходи населення знизилися на 55%. 16 грудня 1994 р. Україна проголосила перехід до курсу реформи, і джерелом покриття дефіциту бюджету поступово стає не емісія, а зовнішні борги. Питома вага кредитів МВФ, Світового банку та інших міжнародних фінансових організацій зросла з 9,8% в 1995 р. до 45,9% в 1996 р. В 1995-1996 рр. Вдалося погасити ріст інфляції, але виробництво продовжує падати. Можна було б чекати краху всієї системи, але суспільство і економіка

відповіли створенням тіньового сектору, що охопив за різними оцінками близько половини всієї економіки. Вивіз капіталу з України досяг розмірів зовнішнього боргу (1,6-2 млрд. доларів на рік). Видатки населення на придбання доларів і іншої валюти майже в півтора рази перевищують річний дефіцит бюджету. Криміналізація життя набула небезпечного характеру.

Досі ніхто не відповідав просто і ясно, які політичні сили відповідальні за такий стан речей, які програми явно чи неявно стояли за вибором політичної та економічної поведінки правлячих кіл в драматичні дев'яності роки. Слід водночас врахувати невдачі економічного курсу Перебудови — спроби вивести СРСР із стану стагнації і кризи почалися задовго до 1991 р. Не намагаючись тут відтворити соціал-демократичну альтернативу в минулому, маємо усвідомити, якою є ліва альтернатива на завтра.

Як і ліберальні реформатори, соціал-демократи враховують ту незаперечну, підтверджену великим історичним досвідом істину, що тільки приватний бізнес і конкурентне середовище спроможні створити умови для швидкого економічного піднесення. Різниця між ліберальним та соціал-демократичним підходом полягає, на мій погляд, в оцінці ролі держави в перетвореннях. За цим стоїть віра лібералів у те, що державно-соціалістичні форми господарювання є просто щось неприродне, і достатньо звільнити суспільство від цих форм, як «всі джерела народного багатства зальють повними потоками». Таку фразу сказав класик «наукового соціалізму», який так само сліпо вірив у протилежний принцип — неприродність приватної власності. Насправді державно-соціалістичний колективізм є формою господарювання, що органічно виростає з бідності, і бідність постійно заносить державу знов і знов на його шляху, що ведуть до найпростіших і найменш ефективних, але все ж розв'язань. Насправді кинути підприємство і підприємця в ринкове середовище — зовсім не все, що потрібно для економічного виживання: ринкові відносини формують лише мікросередовище економіки. Макрорегуляція залишається за державою.

Прикладом може бути колективізоване сільське господарство. Соціологи, що виявляють прихильність двох третин селян до колгоспів, скаржаться на розпад традиційної ментальності під впливом десятиліть тоталітаризму, політики антикомуністи вимагають негайно звільнити селян від колгоспного ігн, широко вірячи, що негайно все піде саме собою. А

між тим практичні селяни бояться, що їх позбавлять колгоспного даху, і голосують за Мороза і комуністів, а ті в Верховній Раді списують колгоспам нові і нові борги, виділяють кредити, які неминуче підуть в ту ж чорну діру, — і так без кінця. Сільське господарство близиться до катастрофи, яка могла б добити нашу економіку.

Руїнування колгоспної системи саме по собі ніякого ринку не створить. Взагалі створювати ринок — це зовсім не значить дозволити всім торгувати чим і як хочеш: ринок — це величезний і складний соціальний інститут, інфраструктура, що вимагає величезних зусиль, знань і коштів. Соціал-демократична політика полягала б у тому, що держава всі зусилля покладала б на утворення і плекання таких механізмів. На ділі ж держава з фіскальних міркувань, під тиском бідності іде на найпростіші, антиринкові заходи. Так, для виробника зерна вирішальну роль відіграє реалізаційний ланцюжок — очищення, класифікація, сертифікація, зберігання, транспортування — аж до порту. В Україні витрати на реалізаційні послуги становлять приблизно половину ціни за тону пшениці, в США — вдвоє менше. Який же вихід знаходить наша держава? Вона монополізує цей ланцюжок за допомогою холдингової компанії «Хліб України», щоб одержувати зиски!

Подібних прикладів можна навести багато з різних галузей економіки. Соціал-демократична позиція тут протистоять «державницькій» так само, як і ліберальна, — з однією істотною поправкою. Соціал-демократи дивляться на економічні процеси під кутом зору споживання. Для ліберала сертифікація приватизація є грою в ринок цінних паперів, тому що не приводить до об'єкта приватизації солідного покупця. Для соціал-демократа це не тільки акт справедливості, але і спосіб підвищити купівельну спроможність пересічного громадянина. Не буде за що купити — не буде і виробництва. Що ж до «державників», то вони взагалі міркують тільки категоріями спаду чи поживлення виробництва.

Соціал-демократична позиція полягає в широкому використанні державних ініціатив з метою утвердження ринкових відносин і інститутів та такому перерозподілі суспільних благ, який би підтримував особисту ініціативу і водночас контролював би владу грошей, не допускаючи надмірної соціальної напруженості.

3. Політична демократія

Перехід від системи комуністичної диктатури до парламентської демократії, до суспільства, заснованого на принципах свободи, з прийняттям нової конституції України не можна вважати завершеним з оглядом на соціал-демократичні ідеали.

В Україні в серпневій дні 1991 р. відбулась зміна політичного керівництва і зміна статусу УРСР, що формально виглядала як нормальний політичний процес із збереженням політичної спадковості нового і старого режимів. Характерно, що політично підпорядкування Радянської України наддержаві СРСР було оформлено Союзним договором 1922 р., який напочатку фігурував окремо, потім згадувався в початкових рядках тексту союзної конституції, поки згодом про нього зникла, як гоголівська пропаша грамота. В 1989 — 1990 рр. про союзний договір загалом, розвал Союзу РСР проходили у формі денонсації цього договору, про який не було відомо, чи існує він юридично, — його ніхто не відміняв, але ніхто і не згадував при прийнятті конституції СРСР 1936 і 1978 рр. Міфічна «пропаша грамота» дозволила з максимальною правдоподібністю здійснити розлучення України з Росією як правовий акт. Це свідчить про відносність меж між правом, ідеологією і міфом в імперських умовах. Аналогічним чином виглядала і зміна політичної партії коло державного керма: комуністи в Президії Верховної Ради проголосували за заборону КПРС. Звичайно, не будь поразки путчу 1991 р., не було б і такого легкого краху комуністичної системи. Однак, вже сама ця легкість свідчить про те, що комуністичний режим втратив тоталітарний характер уже давно. Я думаю, що посттоталітарним наше суспільство можна назвати вже після смерті творця тоталітарного режиму — Сталіна. Жоден із його спадкоємців не наважувався повернути масовий терор, без якого неможлива система тотального контролю.

Як би не було, Україна являє собою приклад поступового, без революційного, бодай «оксамитового», обвалу переходу від комуністичної диктатури до парламентської демократії. Можна по-різному оцінювати цей процес — я особисто думаю, що це було більш природно і принесло народові менше втрат, ніж різка зміна системи на таку, яка проголосила б усіх, хто співробітничав із попередньою, колаборантами. Проте, слід цілком віддавати собі звіт, наскільки вся система політичного мислення і дії в сучасній Україні пов'язана з дикта-

торським режимом. І справа зовсім не в колишніх комуністах і бюрократах, що лишилися біля владного керма, а в тяжінні до авторитарних методів управління державою.

Система сумує без єдиної державної ідеології і централістських методів управління. Погляд на державу не змінився, хоча «державництво» перестало бути комуністичним і стало національним. Президент об'єктивно заміняє Генерального секретаря і більше схожий на генерального директора України, ніж на президента. Ці тенденції лишаються доти, доки держава лишатиметься власником основної частини промисловості і зберігатиме такий же вплив на засоби масової інформації, як і на економіку.

Будучи непримиренною до авторитарних тенденцій, соціал-демократія поділяє з лібералами підхід до держави як до поміжньої сили в суспільному житті: уряд повинен «всього лише» розв'язувати проблеми, яких не можуть самі розв'язати окремі громадяни, місцеві та регіональні влади і приватний сектор економіки. Україна зараз визначається з перспективами майбутнього розвитку: якщо збережеться принцип моноцентристської держави з домінуванням столиці і слабкістю регіонів, вона надовго стане провінційною в цілому країною з глухою «глибинкою». Є і інші цивілізаційні зразки — наприклад, США, Англія чи Німеччина, де культурно-політичні та науково-технічні центри розсереджені по всій країні.

З погляду соціал-демократичного мають бути чітко визначені загально-політичні рамки державного життя України незалежно від регіонів, правопорядок має бути загальнонаціональний і підтримуватися загальнодержавними органами, але стабільність системи має базуватися на широкій автономії регіонів (земель). Виконавча влада в містах має палестати мерам, що обираються населенням, і створюваними мерами адміністраціям. Для країни з величезними традиційними відмінностями між історичними землями, якою є Україна, найбільш підходящим був би якщо не федеративний устрій, то устрій з широкою автономією земель. Відповідно до принципів регіональної автономії має формуватися і бюджет.

4. Національна державність

Українська демократична і соціалістична ліва безумовно підтримує незалежність Української держави. Соціал-демократія захищає принципи нації, організованої державою і громадянського суспільством (*нація як суспільство або політична*

нація) — всупереч націоналістичній міфології нації як «землі і крові» (нація як *спільнота*). Патріотизм соціал-демократа — це, висловлюючись словами Лінкольна, гордість народу тим, що він здатний сам правити собою. Етнічна приналежність не може бути приводом ані для привілеїв, ані для урізання прав будь-якого громадянина України.

Дотримуючись принципів свободи, справедливості і солідарності, соціал-демократія захищає політику державної підтримки української мови в рамках, які в міжнародному досвіді мають назву «affirmative action» («утверджувальна дія»). Витіснення російської мови з побутового та публічного вживання буде, звичайно, неминучою зворотною стороною поширення сфери дії української мови. Однак, підтримка україномовної культури має бути саме утверджувальною, а не руйнівною дією. Не можна забувати, що не одне століття українська культура творилася в значній своїй частині російською мовою, що існувала в Російській імперії така культурна сфера, яку неможливо розділити між російською та українською культурою, що для поколінь українців російська культура була своєю, а не зарубіжною. На мій погляд, саме державне і культурне самовизначення України дає можливість зробити максимально інтенсивними її культурні зв'язки з Росією. Спроба встановити культурні та інформаційні україно-російські кордони, намагання обмежити розвиток російської культури на території України виходять від обмежених і малоосвічених людей.

Відкидаючи етно-націоналістичну міфологію «землі і крові», соціал-демократія стоїть на позиціях захисту української етнічної території в тих межах, які сьогодні окреслені державним кордоном, і освоєння та переосмислення на основі сучасних досягнень всієї культурної спадщини, залишеної нам нашими предками. Ми дивимось на минуле очима сучасності, а не на сучасне очима минулого: такий консервативний погляд може тільки деформувати духовну реальність.

На жаль, захист політичного і духовного простору України зустрічає протидію націоналістичних елементів в російських політичних колах, що мріють про реванш і повернення до імперії, хоча б у послаблених рамках контролю над українською політикою, економікою та культурою. В конфліктах з Росією, які мають подібні основи, ми протистоїмо не російській нації, а право-націоналістичним великодержавницьким її елементам — незалежно від того, чи буде їх вплив

маргінальним чи домінуючим. Демократична і антинаціоналістична Росія була і буде спільником України.

Орієнтація України на європейські структури, включаючи військові, — не антиросійська орієнтація, а вияв глибинних тенденцій економічного, політичного та культурного розвитку. Від Росії залежить, чи прийме вона так само, як Україна, європейську орієнтацію, чи в прагненні зберегти державну велич буде намагатися зберегти самостійний геополітичний центр.

5. Традиції української соціал-демократії

Режим політичної диктатури продовжувався на основній території України, рахуючи від Громадянської війни, сім десятиліть. За цей час зруйновано політичну спадкоємність, і важко говорити про традиції української соціал-демократії. Політична еміграція за такий довгий період втрачає реальні зв'язки з суспільним життям на батьківщині; дійсна політична історія України того важкого семидесятиріччя розвивалась у формах, створених тоталітарним та посттоталітарним режимом. І все-таки з бігом часу посилюється інтерес до історичних попередників — ніколи не вгасає потреба встановити наступництво, навіть якщо потрібно відновлювати перервані зв'язки.

Проблема України в умовах Російської імперії полягала в тому, що національно-визвольний рух, рух за свободу і демократію та рух за соціалізм реалізовувались в різних політичних просторах. Оскільки і ліберали, і соціалісти виходили з того, що деспотичний режим може бути зруйнований лише через його імперський центр, «з голови», українські представники цих течій розчинялися в загальноімперському русі. Національний рух розвивався переважно в культурницькому напрямку. Це не стосується Галичини, де українська, польська, єврейська, німецька етнічні групи жили достатньо замкненими спільнотами із власними громадянськими, культурними і релігійними структурами.

Михайло Драгоманов першим чітко сформулював соціалістичну і загальнодемократичну програми в рамках української національної перспективи. Не приймаючи Марксового вчення і будучи більш близьким до недержавницького соціалізму типу Прудона, Драгоманов водночас рішуче і непримиренно виступає проти авторитаризму і жорстокості російських соціалістів. В практичній політиці Драгоманов орієнтувався

на мирні і поступові реформи, завдяки чому став визнаним лідером також і ліберальної імперської еміграції. Політична стратегія Драгоманова полягала в тому, щоб через підтримку ліберально-демократичного руху в Росії добитися посилення федералізму і через федералізм іти до національної свободи. З цим пов'язана і його культурна стратегія. Будучи західником за своїми культурними і політичними спрямуваннями (в політиці схильним до англо-французької, а не австро-німецької орієнтації), Драгоманов наполягав на тому, що українська культура головні імпульси з Європи довго одержувала через російську, і закритися культурно від Росії — значить законсервувати українську провінційність. Політично до Драгоманова були найближчі галицькі радикали Франка — Павлика.

Драгоманову протистояло консервативне крило українського руху (Володимир Антонович, Олександр Кониський, Іван Нечуй-Левицький); з ініціативи Антоновича велися переговори з польськими націонал-демократами Галичини, що мало привести до певної угоди з австрійськими властями і використання Галичини як опори для українського національно-культурного руху. Хоч «нова ера» не пройшла, радикалізація антипольських і антиросійських настроїв вела до посилення пронімецьких і проавстрійських тенденцій. Врешті гасла державної незалежності України разом з принципами «мета виправдовує засоби» і проавстрійською орієнтацією приймає і молоде крило радикалів, що засновує в Галичині соціал-демократичну партію.

На Наддніпрянській Україні радикалізація народницької патріотичної молоді, що гуртувалась навколо Громад, проходить кількома хвилями. В кінці XIX ст. молоді радикали об'єднуються в «Братство тарасівців», керівник якого лікар Іван Липа писав під псевдонімом «Петро Шелест» (?). Один із видатних «тарасівців» Борис Грінченко полемізував з Драгомановим, доводячи, що кожен, хто пише чи говорить по-російськи, допомагає «латину свитину з каліки знімати» незалежно від змісту сказаного. Радикалізм цієї хвилі обмежувався мовними проблемами і залишався в рамках народницького культурництва (група Грінченка — Ефремова, потім партія соціалістів-федералістів; остання посилялася на Драгоманова як на попередника, але насправді далека і від його ідей, і від будь-якого соціалізму).

Друга хвиля радикалізму пов'язана з діяльністю колишнього «тарасівця» Миколи Міхновського і групою, що заснувала РУП (Револьюційну українську партію), — Дмитром Антоновичем та ін.

Міхновський написав для РУП програмну брошуру різко націоналістичного і шовіністичного змісту, де вперше у східній Україні сформулював гасло державної самостійності. Це було 1900 р., а через три роки РУП офіційно відмовилась від програми Міхновського і проголосила себе соціал-демократичною партією. Пізніше до її лідерів належали Симон Петлюра, Микола Порш, Володимир Винниченко та ін. Соціалізм на початку століття був модним серед радикальної молоді; по суті, це була, на мою думку, радше націонал-радикальна партія з ясно вираженими орієнтаціями на робітничий клас, хоча серйозних пов'язань з робітниками не мала і залишалась групою інтелігентів.

Ще одна хвиля радикалізації національного руху пов'язана з «модернізмом» в літературі і мистецтві початку XX ст., насамперед з Микитою Шаповалом та Миколою Євшаном — провідними діячами журналу «Українська хата». Молодь цієї хвилі орієнтується на новітні культурні і політичні рухи в Європі і ґрунтує свій радикалізм на концепції національної еліти, яка вже розглядається не як виразник «національного духу» чи «національної ідеї», а як творець не тільки духу, а й самої нації. Підтримку ця ідеологія зустрічає в Галичині у школі істориків, які відійшли від свого учителя Грушевського в напрямку до право-консервативного романтизму Куліша (Степан Томашевський і його учень Вячеслав Липинський). Микола Євшан (Федюшко), літературний критик та філософ-есейст, що в роки війни був офіцером УГА і помер в госпіталі, по суті писав усе те, що в післявоєнні роки писав надзвичайно модний серед націоналістичної молоді колишній соціал-демократ Дмитро Донцов. Микита Шаповал, що став національно свідомим під впливом прихильників Міхновського, пізніше очолював партію українських «соціалістів-революціонерів». Більшість партії українських есерів («боротьбисти») відійшла до комуністів в роки громадянської війни.

До есерів вступив у 1917 р. і Михайло Грушевський. Слід зазначити, що соціалістичних симпатій він ніколи не мав і примкнув до есерів тому, що, за його словами, завжди орієнтувався на селянство. Грушевський був учнем Антоновича і за своїм світоглядом залишався народником, ближчим до ліберально-консервативних націонал-демократів. Його усунення галицькими націонал-демократами з поста голови Наукового Товариства ім. Шевченка 1913 р. і заміна С.Томашівським була викликана орієнтацією галицьких політиків на австро-німецький блок.

Найближча за своїми настановами до соціал-демократії в сучасному розумінні слова була група, що гуртувалась навколо Лесі Українки. Просто провідними були її слова про неприпустимість принципу «мета виправдовує засоби», сказані в полемізі з галицьким соціал-демократом Ганкевичем.

Під впливом радикалізації українського національного руху поміркована його частина переходить до загальнонародської ліво-ліберальної партії Народної свободи («кадетів»). Серед них були і ліберальні соціалісти, як от Б.Кістяківський чи М.Туган-Барановський.

Ці сторінки історії нашої культури і політики мають бути висвітлені. Має бути також глибоко усвідомлена трагедія української соціал-демократії в роки Громадянської війни, коли вона не змогла зцементувати військові сили УНР для відсічі ворогам української незалежності і подолати криваву «отаманщину». Оскільки відповідальність С.Петлюри за єврейський геноцид була визнана судово, незважаючи на те, що факти свідчили і про його спроби боротися з погромами, ця проблема має бути всебічно обговорена істориками і політиками.

Юридично сьогоднішня незалежна Українська держава є спадкоємцем УРСР і повинна офіційно оприлюднити всі факти злочинів проти людства, вчинених на її землі, і встановити відповідальність тих політичних сил, які їх вчинили. Виходячи з того принципу, що народ має права на збройну непокору, якщо його гнобить деспотичний режим, можна вважати виправданим партизанський антирадянський рух УПА, організованої ОУН(б) і ОУН(м), а тим самим учасників руху — ветеранами війни, якщо вони не вчинили військових злочинів. Це не означає виправдання політичних цілей і засобів ОУН чи встановлення будь-якої політичної спадкоємності з тими націоналістичними партіями фашистського типу, які стали організаторами військового опору.

Перед Україною ХХІ століття — дуже різні можливості: вона може деградувати до рівня бідої і корумпованої країни латиноамериканського типу, а може швидко увійти до нових європейських «тигрів». Уявляється, що політика демократичної і соціалістичної лівої найкраще веде б до реалізації другої перспективи.

Евгений Головаха,
доктор философских наук

Современное состояние украинского общества и перспективы социал-демократии

Где, казалось бы, как не в посткоммунистическом обществе могут занять весьма влиятельное место представители социал-демократии, которые в своих программных установках благополучно сочетают стремление к политической и экономической свободе, с одной стороны, и неустанную заботу об интересах малоимущих, — с другой. А поскольку большинство граждан Украины, по данным многочисленных опросов общественного мнения, дорожат приобретеной на руинах коммунистической системы свободой и вместе с тем относят себя к категории малоимущих, нуждающихся в защите, то следовало бы ожидать, что политические воззрения социал-демократов окажутся наиболее близки большинству, которое в равной мере опасается и тоталитарного реванша под руководством коммунистов, и реформаторского спрута «на костях малоимущих», проповедуемого решительными либералами.

Дополнительное основание для потенциального успеха партий социал-демократической направленности обнаруживается и в особенностях выбора политической позиции электоратом Украины на старте независимого существования страны. Так, в одном из первых репрезентативных для взрослого населения Украины опросов общественного мнения (январь 1991 года), выяснилось, что оценивая свою позицию по 10-балльной шкале «левые-правые» (ответ дали 60 % участников опроса) большинство нашли свое место близости от центра шкалы (4-6 баллов)¹. Причем средняя оценка составила 4,22, что соответствует позиции «левого центра», где, по сложившимся политическим традициям, следует искать именно социал-демократов.

©Е. Головаха

¹ Подробнее об исследовании см.: Политическая культура населения Украины. Результаты социологических исследований. — Киев, 1993. — С. 4-6.

И наконец, вдохновлять украинских приверженцев социал-демократических идеалов мог бы и тот факт, что в ряде посткоммунистических государств партии социал-демократического толка и их лидеры побеждали на парламентских и президентских выборах (Польша, Венгрия, Литва). А значит, политический успех отнюдь не противопоказан и украинским социал-демократам, которые вполне могли бы одержать победу на демократических выборах вслед за своими собратьями по убеждениям из стран Центральной Европы и Балтии. При этом они могут опираться на моральную и организационную поддержку Социал-терна, влиятельные участники которого периодически приходят к власти в развитых демократических государствах.

Таковы благоприятные, на первый взгляд, социально-политические условия для бурного развития социал-демократических сил в Украине и их политического триумфа — тем более, что социал-демократические партии возникли одними из первых в период становления института многопартийности в Украине. В настоящее время на официальное право называться украинскими социал-демократами претендуют две партии — СДПУ и СДПУ(О). Первая насчитывает в своих рядах 2,5 тыс. членов (среди них два депутата Верховного Совета Украины), а вторая, по данным ее лидеров, — 21 тыс.² Во главе социал-демократических партий стоят достаточно энергичные, молодые и амбициозные политики.

Но какими бы абстрактно благоприятными ни были предпосылки развития социал-демократии в Украине, суровая реальность политической жизни последних лет такова, что ни социал-демократические партии, ни само это направление в политике не приобрели ни заметного влияния в обществе, ни симпатий электората. Социал-демократические партии, которых в Украине более чем достаточно для заполнения соответствующей политической ниши, и лидеры которых с переменным успехом ведут борьбу за право носить звание истинных социал-демократов, ни в одном из опросов общественного мнения не набирали больше одного процента голосов в тех случаях, когда граждане Украины высказывали свои электоральные предпочтения.

Несколько лучше дела обстоят с самим политическим направлением, по которому движутся украинские социал-демократические партии. В течение последних четырех лет около 5 %

населения Украины неизменно называют себя сторонниками социал-демократии (таблица 1).

Таблица 1

Выбор населением Украины наиболее близкого течения в политике, %

	май 1994 n=1807	май 1995 n=1810	май 1996 n=1800	май 1997 n=1810
Коммунистическое	10	9	10	11
Социалистическое	11	9	8	6
Социал-демократическое	5	5	5	5
Национально-демократическое	6	5	6	3
Либеральное	2	1	3	2
Анархическое	1	0	0	1
Христианско-демократическое	3	3	2	3
Религиозное (фундаменталистско)	2	1	1	1
Националистическое	3	3	1	3
Другое	1	1	1	1
Никакого вообще	12	14	13	12
Окончательно не определились	18	19	19	19
Не разбираюсь в этих течениях	28	31	32	32

Примечание. В данной и последующих таблицах используются материалы исследования Института социологии НАН Украины, фонда «Демократические инициативы» и социологической службы «Социс-Гэллап», проведенных в 1991-1997 годах по репрезентативным для взрослого населения Украины выборкам.

Однако, даже среди приверженцев социал-демократических идей очень немногие собираются голосовать за партии, выдвигающие программы переустройства общества по рецептам, которые пользуются успехом во многих развитых демократических государствах. Конечно, можно объяснить непоследовательность политического выбора социал-демократического электората тактическими просчетами и организационной немощью партий, однако это было бы не очень справедливо по отношению к политикам, подвизавшимся на социал-демократическом поприще. Вряд ли они хуже или лучше прочих партийных функционеров. Причины их бед ко-

² См.: Яблонский В. Сучасні політичні партії України. — К., 1996. — С. 40, 54.

реляться значительно глубже, чем в их собственной неспособности привлечь массы к голосованию за лозунги социал-демократов.

Обратимся в связи с этим к анализу вопроса о том, почему не срабатывают в украинской политической действительности те факторы, которые, на первый взгляд, должны способствовать успеху социал-демократии.

Первый фактор — заманчивое для большинства населения соотнесение в программе социал-демократов ориентиров демократического развития страны и всесторонней защиты малоимущих. Однако современное состояние украинского общества таково, что демократические лозунги в нем мало кого вдохновляют на участие в политической жизни. Большинство населения вообще не уверено в том, что Украине нужна многопартийная система (таблица 2).

Таблица 2

Изменение отношения населения Украины к институту многопартийности (в опросах 1991–1997 гг.), %

Нужна ли Украине многопартийная система	январь 1991 n=1739	ноябрь 1991 n=1752	май 1994 n=1807	май 1995 n=1810	май 1996 n=1800	май 1997 n=1810
Нужна	61	59	36	31	32	29
Не нужна	19	11	30	34	31	35
Трудно ответить	20	30	34	35	37	36

Судя по представленным данным, тенденция изменения отношения к институту многопартийности не может внушать оптимизма сторонникам политического плюрализма и демократизации общества. Казалось бы, еще свежи в памяти народные причуды политической жизни в условиях однопартийной системы, когда одно слово «партия», которое даже не нуждалось в большой букве для обозначения своей роли в обществе, значил для жизни страны гораздо больше, чем весь прочий политический и этический лексикон. Но не прошло и пяти лет, как вновь объявилась в массовом сознании тяга к однопартийности. Очень уж сильно должно было быть разочарование в демократическом институте многопартийности, чтобы за столь короткий срок однопартийность перестала ассоциироваться с наглым политическим произволом. Стоит ли после этого удивляться, что на более популярной среди электората Украины сегодня является возрожденная КПУ. Благо, среди ее лидеров нет харизматических

тических персонажей с параноидальной верой в возможность спасения народа от разгула демократии. Многие, слишком многие избиратели в Украине все еще надеются, что такого рода лидер сможет исправить ситуацию к лучшему (см. таблицу 3).

Таблица 3

Распределение ответов граждан Украины на вопрос «Согласны ли Вы с тем, что несколько сильных руководителей могут сделать для нашей страны больше, чем все законы и дискуссии?» (в опросах 1994–97 гг.), %

	май 1994 n=1807	май 1995 n=1810	май 1996 n=1800	май 1997 n=1810
Согласен	41	44	42	45
Не знаю	42	38	41	39
Не согласен	17	18	17	16

Разумеется, вера в магические способности «сильных руководителей», пренебрегающих законами во имя «интересов народа», сама по себе не приводит к торжеству авторитаризма в стране. Для этого нужны по крайней мере еще две предпосылки, которых в Украине пока нет: наличие «достойных» претендентов на абсолютную власть и полная неспособность демократически избранной власти осуществлять контроль за политической ситуацией в стране. С последним положением можно и поспорить, но аргументы в защиту своей точки зрения я уже высказывал³. Поэтому буду исходить из того, что массы либо будут ждать авторитарного харизматика, каковым, по определению не может принадлежать уважающий себя и свою идеологическую доктрину социал-демократ, либо будут продолжать нынешний образ жизни под началом посткоммунистической бюрократии, среди которой также нет места приверженцам социал-демократических идей, поскольку Украина еще долго будет владеть свое нелегкое экономическое существование по рецептам и на кредиты мировых финансовых структур. Известно, что эти рецепты плохо согласуются с идеями ненавязчивого социал-демократического патернализма.

Да и население Украины, в подавляющем большинстве относящее себя к тем самым малоимущим, которые непременно

³ Головах Е.И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — С. 58–63.

обязаны получить существенную материальную поддержку от пришедших к власти социал-демократов, отдает себе отчет в том, что спасение малоимущих в стране, где живут преимущественно малоимущие, находится в руках самих малоимущих, а не тех, кто им глубоко сочувствует в связи со своими политическими убеждениями. Современная социально-экономическая ситуация, равно как и ближайшая перспектива развития экономики Украины требуют прежде всего радикальных (либеральных по духу) реформ и предельного стимулирования индивидуальной инициативы. После затянувшегося на несколько лет «ползучего» экономического шока страну все еще ожидают радикальные экономические решения, альтернативой которым может быть не социал-демократия, а реставрация системы государственного патернализма и идеологического диктата.

Что касается благоприятного политического положения социал-демократов в «левом центре», который наиболее близок модальной политической позиции избирателей, то здесь необходимо учитывать некоторые реалии посткоммунистической политической культуры.

В странах с устоявшейся политической структурой, богатыми традициями представительной демократии и многопартийности существуют достаточно четкие критерии оценки политических партий и организаций по шкале «левые-правые». Под крайне правыми понимаются организации фашистского толка, умеренно правыми принято считать партии христианско-демократического направления, умеренно левыми — социал-демократов, а на крайне левых позициях располагаются коммунисты и анархисты. В хаосе «перестроечной» политической жизни традиционная политическая шкала породила немало парадоксов, одним из которых является оценка коммунистической партии как «правой», а партий с антикоммунистической направленностью как «левых». Об этом свидетельствуют ответы на вопрос «Определите по 10-балльной шкале, каких политических взглядов придерживаются различные партии? (1 балл — крайне левые взгляды, 10 — крайне правые)», который был включен в анкету опроса, проведенного в ноябре 1991 года (таблица 4).

Таблица 4

Оценка политической позиции партий по шкале «левые-правые» (по данным опроса, проведенного в ноябре 1991 года, n=1752)*

ПАРТИИ	% ответивших	Средний бал (по 10-балльной шкале)	% крайне левых оценок (1 балл)	% крайне правых оценок (10 баллов)
Партия демократического возрождения Украины (ПДВУ)	24	4.04	13	10
Украинская республиканская партия (УРП)	23	4.28	19	8
Демократическая партия Украины (ДПУ)	30	4.14	15	8
Партия зеленых Украины (ПЗУ)	29	4.35	8	6
Украинская крестьянская демократическая партия (УКДП)	16	4.53	10	6
Народная партия Украины (НПУ)	23	4.58	16	9
Социал-демократическая партия Украины (УСДП)	17	4.63	8	7
Украинская межпартийная ассамблея (УМА)	11	4.67	12	16
Украинский либерально-демократический союз (УЛДП)	15	4.73	11	7
Украинская христианско-демократическая партия (УХДП)	17	5.07	12	8
Конфедерация анархистов-синдикалистов Украины (КАСУ)	14	5.35	24	18
Объединенная социал-демократическая партия Украины (ОСДПУ)	14	5.53	9	10
Партия конституционных демократов Украины (ПКДУ)	13	5.59	10	14
Компартия Украины (бывшая) (КПУ)	38	6.85	17	47

* Названия партий приводятся на момент исследования

В этом, конечно, есть своя логика, если учитывать, что коммунисты выступали за сохранение существующего строя, то есть с консервативных позиций, а их оппоненты требовали радикальных перемен в государственно-политическом и экономическом устройстве. В результате, на традиционную политическую шкалу «левые-правые» накладывалась политическая реальность, порождая весьма серьезные затруднения для формирования одного из существенных элементов политической культуры населения.

Учитывая те политические и экономические условия, в которых Украина приобрела независимость, для развития в ней института многопартийности еще долго будет характерна тенденция, которую С.Липсет сформулировал следующим образом: «Во многих молодых государствах, развивших ту или иную форму политической жизни, партийный конфликт связан с разделением на модернизаторские и традиционалистские элементы, а не со стратегическим размежеванием на левых и правых, характерным скорее, для старых, более богатых и устойчивых государств»⁴.

Результаты опроса обнаружили, что для подавляющего большинства жителей Украины непосильной задачей является определение политической позиции всех новоявленных партий на шкале «левые-правые». Так, крупнейшую в то время по численности оппозиционную партию — УРП — смогли расположить на шкале «левые-правые» только 23 % опрошенных, ОСДПУ — 14 %, СДПУ — 17 %. И только коммунистам находили место на шкале «левые-правые» более трети жителей Украины (38 %). Причем эта позиция была расположена ближе к правому полюсу — 6.85 (среднее значение шкалы — 5,5).

Это означало, что в массовом сознании компартия заняла ту самую позицию, с которой непримиримо боролась многие десятилетия — правоконсервативной политической силы, тормозящей общественный прогресс. Быть может, в этой злой шутке истории был более суровый приговор эпохе коммунистического владычества, чем в самых ожесточенных антикоммунистических выпадах оппозиции. Но все же и при этом 12 % ответивших на вопрос оценивали Компартию Украины как крайне левую организацию (31 % — как крайне правую). Что касается наиболее влиятельных партий оппозиции, то они располагались немного левее центра, причем практически не фиксировалось различий между весьма умеренными ПДВУ, ПЗУ и сравнительно радикальной УРП.

Судя по данным, представленным в таблице, большинство населения Украины считало себя недостаточно компетентным для оценки политических позиций партий, а в оценках «компетентного меньшинства» обнаруживались тенденции, которые не очень согласуются с декларируемыми позициями большинства партий. Скажем, вряд ли умеренные политики из ПДВУ могли ожидать, что их партия, образованная из Демократической платформы КПУ, окажется на самой левой позиции, тогда как ОСДПУ расположится непосредственно в политическом центре рядом с национал-радикалами из УМА. Только коммунисты после официального запрета твердо закрепились на крайне правой позиции как олицетворение той силы, которая препятствует радикальному повороту общества к прогрессу и демократии.

Такова политическая культура посткоммунистического общества, и вряд ли у какой-либо партии, в том числе и социал-демократической, есть основания искать на эфемерной политической шкале «левые-правые» реальные точки соприкосновения с электоратом. По данным социологического мониторинга в Украине, у новых партий нет оснований рассчитывать и на понимание избирателями их политических программ. Среди тысяч респондентов, репрезентирующих взрослое население Украины, только единицы знакомы с партийными программами. Некоторое исключение составляют КПУ и НРУ, о программах которых знают несколько процентов избирателей. Так что, ни благоприятная, казалось бы, политическая позиция в левом центре, ни привлекательная программа социал-демократов реально не дают им никаких электоральных дивидендов в сравнении с десятками других партий, образовавшихся на руинах советского однопартийного монолита.

И наконец, несколько замечаний относительно вдохновляющего примера успехов социал-демократов в некоторых государствах бывшего социалистического лагеря. Однако Украину (как и Россия, где социал-демократы также не преуспели) вряд ли рационально ставить в один ряд с Польшей и даже Литвой, когда речи идет о социально-экономической и политической ситуации. Если Украина и Россия в настоящее время находятся на этапе посткоммунистического регресса, ведущего к предкоммунистическому состоянию общества (в котором уже сегодня находится Белоруссия), то прибалтийские государства последовательно реализуют модель посткоммунистического развития. В наиболее успешно развивающихся государствах бывшего социалистического лагеря (Чехия, Венгрия, Польша, Словения) этап собственно пост-

⁴ Липсет С. Политическая социология // Американская социология. — М.: Прогресс, 1972. — С. 215.

коммунистического развития уже завершено и достигнуто преддемократическое состояние общества, когда угроза возврата в коммунистическое прошлое утрачивает реальность, сформированы достаточно действенные для контроля над государством институты гражданского общества, и основная задача дальнейшего пути к развитой демократии связана с постепенным накоплением экономического потенциала, с формированием преобладающего в обществе и благополучного среднего класса. В решении такого рода задач направляющее участие социал-демократов вполне закономерно.

Что касается Украины, то ее движение декларированным демократическим курсом оказалось более сложным, чем у ближайших западных соседей. В настоящее время продолжение демократического курса для Украины связано не столько с переходом к преддемократическому развитию, сколько с возвратом к развитию посткоммунистическому. А значит, именно сейчас нужна мощная либеральная встряска экономической жизни, нужно от ползущего экономического шока переходить к реальным программам либерализации экономики и политической жизни. А когда потенциал либеральных реформ будет исчерпан, придет время социал-демократии, способной решать проблемы гармонизации социальных отношений на прочном экономическом фундаменте, заложенном либеральными реформаторами.

Валерій Хмелько,
доктор філософських наук, професор

Партійно-політичні та соціально-економічні орієнтації населення України наприкінці 1996 року

У цій статті робиться спроба проаналізувати дані соціологічних опитувань стосовно соціально-економічних і політичних орієнтацій населення України з точки зору проблеми, обговоренню якої був присвячений семінар «Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи», — з точки зору об'єктивних можливостей формування в політичному спектрі України помітного соціально-демократичного напрямку європейського типу.

Про це доводиться говорити через те, що до сьогодні помітного місця в політичному житті України соціал-демократії, як відомо, не займає. Про це говорять і мізерне представництво існуючих соціал-демократичних партій в Верховній Раді, і дані соціологічних опитувань.

Так, за результатами опитування, проведеного наприкінці 1996 року Київським міжнародним інститутом соціології (KMIC) у співробітництві з кафедрою соціології Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (НаУКМА), і репрезентативного для дорослого населення України у віці від 18 років (проінтерв'юовано 1466 респондентів з усіх областей та Криму), ставлення до існуючих соціал-демократичних партій характеризується такими даними. Серед тих, хто не відмовляється заздалегідь брати участь у голосуванні (це близько 75% дорослих), за кандидатів Соціал-демократичної партії висловили схильність голосувати тільки 1,2%, а за кандидатів Соціал-демократичної об'єднаної партії взагалі лише 0,3%. Таким чином, обидві існуючі соціал-демократичні партії мають загалом підтримку 1,4% потенційно активного електорату — 1,1% населення, що має право голосу.

В той же час за кандидатів Комуністичної партії та двох інших комуністично орієнтованих партій — Соціалістичної та Селянської — висловили намір голосувати 15,9% потенційно активного електорату, тобто близько 12,0% населення, що має право голосу. Таким чином, підтримати будь-яких лівих — чи мовби європейського типу, чи так би мовити, євразійського — в цілому зараз в Україні готові лише 17,4% потенційно активного електорату, що складає приблизно 13% дорослого населення.

Але це не означає, що більшість потенційно активного електорату готові підтримати неліві партії — центристського або правого спрямування. За всі основні такі партії (Демократичну, Конгрес українських націоналістів, Народний Рух, Народню-демократичну, Республіканську, Українську національну асамблею, Християнсько-демократичні) загалом мають намір голосувати 19,4% потенційно активного електорату — 14,7% усіх тих, хто має право голосу.

В цілому більше 7/10 (72%) дорослого населення, зокрема майже дві третини (63%) потенційно активного електорату ще не зробили свій вибір в існуючих партійних координатах України. І тому для оцінки імовірності формування в Україні помітного соціально-демократичного напрямку європейського типу важливо з'ясувати, з чим в основному пов'язана така низька популярність соціал-демократії зараз — чи з відсутністю у населення потенційної готовності до сприйняття соціал-демократичного підходу у вирішенні соціально-економічних та політичних проблем, чи з неспроможністю існуючих партій запропонувати адекватний соціал-демократичний підхід до вирішення таких проблем.

Завдання цієї статті вбачається в тому, щоб проаналізувати дані, які тією чи іншою мірою дають можливість оцінити ступінь поширеності серед населення потенційної готовності до сприйняття соціал-демократичних позицій. Аналіз орієнтацій населення у цій статті базується в основному на даних названого вище опитування кінця 1996 року, під час якого респонденти були опитані за досить широким колом соціально-економічних та політичних питань.

З точки зору поставленого завдання перш за все доцільно розглянути розподіл відповідей респондентів на запитання про те, які цілі, що висувуються різними політичними партіями, вони готові були б підтримати.

Серед різних цілей, що пропонувалися увазі респондентів при опитуванні, проведеному наприкінці 1996 року, були

й чотири з основних соціально-економічних цілей, а саме (якщо їх умовно розташувати від «лівих» до «правих»): «відновлення централізованого планового господарства (як при колишньому соціалізмі)», «державна підтримка найважливіших галузей економіки», «соціальний захист малозабезпечених при збереженні курсу на ринкові реформи» та «більш швидке проведення ринкових реформ».

Якщо порівняти відсотки тих респондентів, які висловили готовність підтримати кожну з цих цілей, то їх співвідношення (наводимо в тому порядку, що й самі цілі) — 14 : 29 : 43 : 17 — не виглядає суперечливим. Але якщо взяти сполучення цих цілей, які готові підтримати ті ж самі респонденти, картина соціально-економічних орієнтацій виглядає значно складнішою.

Так, серед орієнтацій тих 14,1% респондентів, що підтримують відновлення планового централізованого господарства, тільки 8,7% є **несуперечливо** комуністично-соціалістичними лівими, тобто такими, котрі або не висловлюються на підтримку ніяких інших соціально-економічних цілей крім відновлення планового централізованого господарства як при колишньому соціалізмі (4,7%), або висловлюються ще лише на користь державної підтримки найважливіших галузей економіки (4,0%), що не суперечить ідеї відновлення централізованого планового господарства. Інші ж 5,4% належать тим респондентам, котрі одночасно готові підтримати або соціальний захист малозабезпечених при збереженні курсу на ринкові реформи (4,4%), або більш швидке проведення ринкових реформ (0,8%), або поєднання цих цілей (0,2%). Такі орієнтації виглядають або як суперечливі, або, в кращому разі, радше як лівоцентристські, ніж ліві.

Більш впевнено до лівоцентристських мовних віднесті орієнтації тих 23,6% респондентів, носії яких, висловлюючись за державну підтримку найважливіших галузей економіки, не висловлюються за відновлення такого централізованого планового господарства, як при колишньому соціалізмі. Майже половина цих респондентів (11,2%) одночасно готова підтримати соціальний захист малозабезпечених при збереженні курсу на ринкові реформи.

Серед інших респондентів, котрі висловлюються за соціальний захист малозабезпечених при збереженні курсу на ринкові реформи (окрім вже зазначених таких 27,5%), переважна більшість — 22,9% — за інші цілі не висловлюється, і тому може належати до орієнтованих як лівоцентристські, так

і правоцентристські. А орієнтації інших 4,5 % прихильників соціального захисту малозабезпечених при збереженні курсу на ринкові реформи з трьох інших цілей включають до свого складу ще лише готовність підтримати більш швидке проведення ринкових реформ, і тому рідше можуть бути віднесені до правоцентристських.

Що ж стосується орієнтацій тих 16,6 % респондентів, котрі підтримують більш швидке проведення ринкових реформ, то переважна більшість їх (15,6 %) є несперечливими. Це ті, які не містять в собі висловлювань на підтримку або ніяких інших соціально-економічних цілей (6,4 %), або, хоча б, на підтримку відновлення централізованого планового господарства (9,2 %). Лише 1,0 % складають ті респонденти, котрі одночасно готові підтримати також і відновлення планового господарства.

Проаналізовані дані стосовно ставлення до соціально-економічних цілей, що висуваються різними партіями, залишають суперечливо визначеними орієнтації 27,3 % населення України, а зовсім невизначеними 29,3 %, що сумарно складає більш ніж половину населення (близько 57 %), але все ж помітно менше, ніж 72 %, які залишалися невизначеними за даними відповіді на запитання про те, за кандидатів якої партії респонденти б проголосували, якщо б вибори були під час опитування.

Наведені дані дозволяють висловити припущення, що потенційні партійні прихильності тих 72 % населення, які ще не визначилися, за яку партію голосувати, за їх ставленням до соціально-економічних цілей, що висуваються різними партіями, можуть розподіляються таким чином:

5,0 % складають потенційні прихильники комуністів-соціалістів,

3,1 % — спільний потенційний резерв комуністів-соціалістів і соціал-демократів (носії суперечливих лівих орієнтацій),

17,5 % — потенційні прихильники соціал-демократичних партій,

17,0 % — спільний потенційний резерв соціал-демократів і центристів (носії суперечливого поєднання лівоцентристських і центристських орієнтацій),

6,3 % — потенційні прихильники центристських і правих партій,

23,3 % — носії невизначених або суперечливих орієнтацій.

Суміщення цих та наведених раніше даних стосовно готовності голосувати за певну партію дає таку загальну картину

можливого розподілу потенційного та потенційно активного електорату між партіями виділених політичних напрямків, що наведена в таблиці 1.

Таблиця 1

Імовірний розподіл партійних прихильностей з урахуванням ставлення до соціально-економічних цілей, що висуваються різними партіями

Назви та потенційні прихильники	Серед потенційного електорату	Серед потенційного активного електорату
комуністів-соціалістів	17%	19%
комуністів-соціалістів чи соціал-демократів	3%	2%
соціал-демократів	19%	17%
соціал-демократів чи центристів	17%	15%
центристів або правих невизначених або суперечливих орієнтацій	21%	25%
	23%	22%

Для більш повної характеристики орієнтацій населення — з надією ще деякою мірою зменшити інтервал невизначених орієнтацій потенційного електорату в цілому (та потенційно активного зокрема) має сенс розглянути дані опитувань щодо розподілів відповідей на запитання про ставлення до приватної власності, приватного підприємництва, до ринку, а також до ролі держави в економіці й у вирішенні соціальних проблем.

Як відомо, ставлення до цих аспектів соціально-економічної будови суспільства відрізняють соціал-демократів, з одного боку, від радикально лівих — комуністів і комуно-соціалістів, які спираються на противників приватної власності й прихильників державного управління економікою і соціальною сферою, а з іншого боку — від правих, які спираються на противників державного управління економікою і соціальною сферою і прихильників приватної власності й ринкової регуляції економіки.

В опитуваннях КМІС'у та кафедри соціології НаУКМА респондентів запитували про те, якою мірою вони згодні чи незгодні з певними судженнями стосовно того, як можна покращити стан справ в економіці та добробут людей в Україні. Зокрема, респонденти висловлювали стає ставлення як щодо

пропозиції відновити планову соціалістичну систему господарства, так й стосовно пропозиції забезпечити громадянам України отримання права приватної власності на землю, на малі та середні підприємства, а також на великі (на яких зайнято більше ніж 200 працівників), і стосовно пропозиції розвивати в Україні приватне підприємництво.

Результати опитування показують, що з пропозицією відновити планову соціалістичну систему господарства повністю згодні 26,9 % опитаних, а повністю незгодні — 21,4 %. Вагаються зайняти однозначну позицію 51,7 % опитаних, з яких 11,8 % дещо більше схиляються до згоди з відновленням «планової» економіки, 10,5 % дещо більше схиляються до того, щоб з цим не погоджуватися, а 29,2 % не знає, до чого краще схилитися. Так виглядає діапазон відмінностей оціночних суджень населення безпосередньо стосовно самої пропозиції щодо відновлення колишньої економічної системи.

Якщо ж взяти до уваги відповіді тих самих людей на запитання стосовно того, чи мають громадяни України отримати право приватної власності на землю, включно з правом її купувати й продавати, то виявляється, що з тих майже 27 % опитаних, які повністю згодні з пропозицією відновити планову соціалістичну систему господарства, 12,9 % повністю (а ще 3,6 % — частково) згодні також з тим, що в Україні необхідно встановити право приватної власності на землю, включно з правом її купувати й продавати.

В цілому з останньою пропозицією повністю погоджується 44,8 % опитаних, а повністю не погоджуються тільки 9,6 %. Вагаються зайняти однозначну позицію 45,6 %, з яких 19,6 % схильні радше погодитися з введенням приватної власності на землю, 6,2 % схильні радше не погодитися з цим, а 19,8 % не знає, до чого краще схилитися.

Таким чином, спираючись на дані опитування можна сказати, що близько 64 % населення України згодні з тим, що потрібно зводити один з основних підмурків ринкової економіки — приватну власність на землю — на один з основних засобів виробництва. В той же час приблизно 39 % населення тією чи іншою мірою згодні з поверненням до планової економіки. При цьому важливо взяти до уваги, що 23,5 % опитаних тією чи іншою мірою згодні з тим, щоб в Україні існували й планова соціалістична система господарства, й дійсно приватна власність на землю — з правом її продавати й купувати.

Тих, хто має в цих питаннях несуперечливі орієнтації, умовно кажучи, ліберального типу — тих, що повністю згодні з пропозицією встановити дійсно приватну власність на землю, з правом її продавати й купувати, і повністю незгодні мати в Україні планову соціалістичну систему господарства, — помітно менше. Вони складають серед дорослого населення близько 15 %. Правда, наближені до цих орієнтацій має ще 10 % населення: це ті, хто хоча б якоюсь мірою згодні з пропозицією встановити приватну власність на землю, й, одночасно, хоча б якоюсь мірою незгодні з відновленням державної планової системи господарства.

Повністю згодних з послідовно більшовицько-комуністичним підходом — відновити державне керування економікою і не допускати приватної власності на землю — в Україні за даними опитувань значно менше: лише 4,9 %. При цьому важливо відмітити, що й близькі до цих орієнтацій з таких питань має ще тільки 4,4 % опитаних: це ті, хто хоча б якоюсь мірою згодні з пропозицією відновити державну планову систему господарювання й, одночасно, хоча б якоюсь мірою незгодні допускати приватну власність на землю.

Частково непевні орієнтації виявляють 28,9 % опитаних. З них 18,7 % вагаються зайняти певну позицію стосовно планової соціалістичної економіки, але мають певну позицію стосовно приватної власності на землю: 16,1 % згодні (в тому числі 9,7 % повністю згодні) з тим, що вона повинна існувати, а 2,6 %, з цим незгодні. Інші 9,2 % опитаних, навпаки, вагаються зайняти певну позицію стосовно приватної власності на землю, але мають певну позицію стосовно планової соціалістичної системи господарства: 6 % згодні з тим, що вона повинна існувати, а 3,2 %, з цим незгодні. Тобто, з 28,9 % опитаних, що мають частково непевні соціально-економічні орієнтації, 8,6 % є ближчими до лівого краю політичного спектру, а 19,3 — до його правого краю.

Ще 10,6 % опитаних виявляють повністю непевні орієнтації стосовно цих питань. Це ті, хто на обидва запитання, що аналізуються, відповідають однаково: «важко сказати напевно». Невелика частка опитаних — 4 % — висловлює негативне ставлення як до відновлення планової соціалістичної системи господарства, так і до приватної власності на землю. Таку позицію фактично також неможливо віднести до будь-якої частини політичного спектру соціально-економічних орієнтацій.

Неоднозначність орієнтації щодо протилежних підходів в організації економіки спостерігається не тільки у зв'язку з питаннями власності на землю. Коли питання ставиться про те, чи повинно бути у громадян України право приватної власності на малі та середні підприємства (в яких зайнято не більш ніж 200 працівників), то з цим повністю погоджуються 36,5 % опитаних, а повністю не погоджуються тільки 10,8 %. Вагаються зайняти неоднозначну позицію 52,7 %, з яких 22,6 % схильні радше погодитися з приватною власністю на малі та середні підприємства, 6,8 % схильні радше не погодитися з цим, а 23,4 % не знає, до чого краще схилитися. При цьому 19,6 % опитаних схильні підтримати й приватну власність на малі та середні підприємства, й відновлення планової державної економіки.

Подібні — але менш проринкові — орієнтації виявляються у ставленні до приватної власності на великі підприємства. З тим, що у громадян України повинно бути право приватної власності на великі підприємства, повністю погоджуються 22 % опитаних, а повністю не погоджуються 20,2 %. Вагаються зайняти однозначну позицію 57,8 %, з яких 14,3 % схильні радше погодитися з приватною власністю на великі підприємства, 11,5 % схильні радше не погодитися з цим, а 32,1 % не знає, до чого краще схилитися. Схильних підтримати й приватну власність на великі підприємства, й відновлення планової державної економіки — це близько 11 % населення, тобто майже вдвічі менше схильних поєднувати державне керування економікою з приватною власністю на малі та середні підприємства.

Якщо тепер взяти до уваги відповіді на всі три наведені вище запитання стосовно приватної власності і побудувати методом «логічного кубу» інтегральний індекс ставлення до приватної власності, то виявляється, що з тих майже 27 % опитаних, які повністю згодні з пропозицією відновити планову соціалістичну систему господарства, 4,3 % повністю (і ще 8,4 % — частково) схильно ставляться також до встановлення в Україні приватної власності на всі засоби виробництва.

В цілому ж до встановлення права приватної власності на всі засоби виробництва повністю (чи майже повністю) без сумнівів позитивно ставиться 22,0 % опитаних, а повністю (чи майже повністю) негативно ставиться тільки 5,4 %. Вагаються зайняти однозначну позицію 72,7 %, з яких 33,7 % схильні радше погодитися в введенням приватної власності

на всі засоби виробництва, 12,0 % схильні радше не погодитися з цим, а 27,0 % не знає, до чого краще схилитися.

Для більш повної характеристики амбівалентності у соціально-економічних орієнтаціях населення України важливо також зазначити, що з даними опитувань з тих майже 27 % населення, які повністю згодні з пропозицією відновити планову соціалістичну систему господарства, тільки 7,6 % вважають, що Україні непотрібні приватні підприємства, а 14,1 % вважають, що їх необхідно розвивати, причому якщо 7,5 % з них вважають, що це треба робити повільно та поступово, то 6,6 % вважають, що це треба робити якомога швидше.

В цілому з останньої точки зору притримується 35,7 % населення, за повільний та поступовий розвиток приватного підприємництва висловлюється ще 29,3 %, а заперечують проти його розвитку тільки 12,9 %. Вагаються зайняти певну позицію в цьому питанні 22 % населення.

Таким чином, майже 2/3 населення — 65 % — вважає за необхідне розвивати в Україні приватне підприємництво, але серед них майже кожен третій (22,1 %), тією чи іншою мірою погоджується з тим, щоб в Україні існувала й планова соціалістична система господарства.

Тих, хто має в цих питаннях несуперечливі орієнтації правового типу — однозначно висловлюється за розвиток приватного підприємництва і проти планової соціалістичної системи господарства, — не набагато менше — 18,3 %. А близькі до них орієнтації має ще 7,7 % населення: це ті, хто, вважаючи за необхідне розвиток в Україні приватного підприємництва, одночасно не заперечують повністю проти відновлення планової системи господарювання.

Повністю з згодних з радикальними лівими орієнтаціями в цих питаннях — відновити планове керування економікою і не допускати розвитку приватного підприємництва — виявляється лише 7,6 %. Ще 1,5 % населення мають близькі до цих орієнтації: якоюсь мірою погоджуються на відновлення планової соціалістичної системи господарювання й, одночасно, заперечують проти розвитку приватного підприємництва.

Як і при порівнянні ставлення до планової соціалістичної системи господарства із ставленням до приватної власності на землю, у досить значної частини населення — 32,7 % — виявляються орієнтації тою чи іншою мірою непевні. З них у 19,2 % не виявляється певної позиції стосовно планової со-

ціалістичної економіки, хоча вони мають певну позицію стосовно приватного підприємництва: 16,9 % вважають, що його необхідно розвивати (в тому числі 8,5 % — що це треба робити якомога швидше), а 2,3 % з цим незгодні. Ще 11,9 % опитаних, навпаки, вагаються зайняти певну позицію щодо приватного підприємництва, але мають певну позицію щодо планової соціалістичної системи господарства: 7,6 % згодні з тим, що вона повинна існувати, а 4,3 % з цим незгодні. Таким чином, з 32,7 % населення, які мають непевні орієнтації стосовно або державного, або приватного підприємництва, 9,9 % є ближчими до українізму, а 21,2 % — до правих.

Повністю непевні орієнтації стосовно розвитку підприємництва й як державного, й як приватного виявляють приблизно 10 % опитаних: на обидва відповідні запитання вони відмовляються дати якусь певну відповідь. Зовсім незначна частка опитаних — 1,6 % — не погоджуються ані з відновленням планової системи господарства, ані з розвитком приватного підприємства. Як і в попередньому випадку, таку позицію також неможливо віднести до будь-якої певної частини політичного спектру.

Щоб оцінити ставлення до розвитку всіх основних складових ринкової економіки — й до приватної власності на засоби виробництва, й до приватного підприємництва, на основі побудованого раніше інтегрального індексу ставлення до приватної власності на засоби виробництва та відповідей на запитання стосовно розвитку приватного підприємництва, методом «логічного квадрату» ми побудували інтегральний індекс ставлення до розвитку ринкової економіки в цілому — як в аспекті зміни відносин власності на засоби виробництва, так і в аспекті зміни складу суб'єктів підприємництва.

Розподіл орієнтацій респондентів за цим індексом свідчить, що в цілому до розвитку в Україні ринкової економіки тою чи іншою мірою позитивно ставиться 54,6 % опитаних (в тому числі 12,8 % — практично повністю позитивно); тою чи іншою мірою негативно — 12,3 % (в тому числі практично повністю негативно — тільки 3,4 %); і не мають певної позиції 33 % опитаних. В той же час, серед тих майже 55 % опитаних, котрі позитивно ставляться до розвитку в Україні ринкової економіки, 16,5 % одночасно тою чи іншою мірою позитивно ставляться й до відновлення планової соціалістичної системи господарювання. А серед тих 33 %, котрі не мають певної по-

зиції щодо розвитку ринкової економіки, до відновлення планової соціалістичної системи господарювання тою чи іншою мірою ставляться позитивно 13,5 % (негативно — 6,3 %).

Характеризуючи в цілому наведені дані стосовно розподілу в Україні ставлень до основних варіантів соціально-економічного устрою суспільства, можна зробити висновок, що вони свідчать про певну розгубленість населення, про важкість вибору, коли, з одного боку, відомості про рівень життя в індустріально розвинутих країнах спонукають сподіватися, що й в Україні розвиток ринкової економіки призведе до поліпшення життя людей, а, з іншого боку, власний досвід життя в умовах економічних реформ, які є мовито ринковими, спонукає сумніватися в тому, що перехід до ринку підвищить рівень життя більшості людей. За даними опитувань КМІС та кафедри соціології НаУКМА наприкінці 1994 року 27 % населення були повністю згодні з тим, що більшість людей вииграє від введення приватної власності. За наступні два роки частка населення, що поділяє цю думку, зменшилася на 7 %, а частка тих, хто не дає однозначної відповіді на це запитання, зросла на 8 % — з 50 до 58 %.

Але чи тільки розгубленість і тимчасові вагання зумовлюють виявлену амбівалентність у ставленні населення України до соціально-економічного устрою суспільства? Якщо у зв'язку з цим пригадати ті дискусії, що вже більше 100 років точаться навколо питань про відносне значення ринкової та державної регуляції економічних і соціальних процесів, якщо пригадати, що саме соціал-демократія найчастіше виступає проти надання односторонньої переваги тому чи тому з цих двох способів регуляції і висловлюється за адекватний поділ та поєднання відповідних функцій ринку й держави, то можна висловити припущення, що виявлена амбівалентність у спрямованості соціально-економічних орієнтацій населення України певною мірою є також ознакою їх латентної соціал-демократичності, що вона свідчить про певну поширеність серед населення потенційної готовності до сприйняття соціал-демократичного підходу до вирішення соціально-економічних проблем.

З цієї точки зору наведені вище дані стосовно ставлень населення до основних аспектів соціально-економічного устрою суспільства дозволяють зробити наведені в таблиці 2 припущення стосовно близькості позицій потенційного та потенційно активного електорату до позицій тих партійних напрямків, що розглядаються.

Таблиця 2

Розподіл електорату за ставленням до соціально-економічного устрою суспільства

Близькі до позицій	Серед потенційного електорату	Серед потенційного активного електорату
комуністів-соціалістів	9%	8%
комуністів-соціалістів чи соціал-демократів	16%	16%
соціал-демократів	14%	13%
соціал-демократів чи центристів	21%	22%
центристів або правих	24%	23%
невизначених або суперечливих орієнтацій	16%	18%

Якщо тепер за тими самими критеріями ідентифікувати ті 23,3 % потенційного електорату, які не визначилися ані щодо того, за яку партію голосувати, ані щодо тих соціально-економічних цілей, що висуваються різними партіями, то за їх соціально-економічними орієнтаціями вони найімовірніше розподіляються таким чином:

1,6 % — додаткові потенційні виборці комуністів-соціалістів;

3,4 % — додатковий спільний резерв комуністів-соціалістів і соціал-демократів;

3,2 % — додаткові потенційні виборці соціал-демократичних партій;

5,1 % — додатковий спільний резерв соціал-демократів і центристів;

3,3 % — додаткові потенційні виборці центристських і правих партій;

6,7 % — залишкові носії невизначених або суперечливих орієнтацій.

Суміщення цих даних з тими, що характеризують розподіл тої частини електорату, яка визначилася або щодо того, за яку партію голосувати, або щодо того, які підтримати соціально-економічні цілі, що висуваються різними партіями, дає (див. таблицю 2) таку гіпотетичну загальну картину розподілу прихильностей потенційного та потенційно активного електорату між групами партій виділених політичних напрямків:

Таблиця 3

Імовірний розподіл партійних прихильностей з урахуванням ставлення до соціально-економічного ладу та відповідних цілей різних партій

Наявні та потенційні прихильники	Серед потенційного електорату	Серед потенційного активного електорату
комуністів-соціалістів	19%	20%
комуністів-соціалістів чи соціал-демократів	6%	6%
соціал-демократів	22%	19%
соціал-демократів чи центристів	22%	20%
центристів або правих	24%	27%
невизначених або суперечливих орієнтацій	7%	8%

Проведений аналіз соціально-економічних орієнтацій дорослого населення залишає невизначеними (або непевно визначеними) можливі електорально-політичні орієнтації в цілому ще більше 35 % потенційного електорату й одну третину — 33,5 % — потенційно активного електорату.

Можливість сформулювати деякі гіпотези стосовно спрямованості частини ще не визначених орієнтацій населення дає розподіл відповідей респондентів на запитання, хто більшою мірою відповідальний за забезпечення людей усім необхідним — самі люди чи держава. В цілому серед населення за більш ліву позицію в цьому питанні (щоб за забезпечення людей всім необхідним більшу відповідальність несли не вони самі, а держава) висловлюється 44,7 % дорослого населення, а за більш праву позицію (щоб кожен сам більшою мірою ніс відповідальність за забезпечення себе всім необхідним) висловлюється 30,7 %. При цьому серед носіїв тих орієнтацій, що у попередньому аналізі були ідентифіковані як проміжні між комуністично-соціалістичними та соціал-демократичними, більш ліву позицію виявили 50,5 %, а більш праву — тільки 17,9 % (невизначеними залишилися 31,6 %). Серед же носіїв тих орієнтацій, що у попередньому аналізі були ідентифіковані як проміжні між соціал-демократичними та центристськими, більш ліву позицію виявили 45,1 %, а більш праву — 27,2 % (невизначеними залишилися 27,7 %).

Перерахування на основі цих даних наведених вище імовірних розподілів електорату між групами різних партій, дає можливість сформулювати остаточний — в тих межах, в яких це дозволяють зробити дані опитування стосовно соціально-економічних орієнтацій населення, — варіант гіпотези стосовно цих розподілів. Виходячи з даних опитування, є підстави припускати, що потенційний та потенційно активний електорат найімовірніше може розподілитися між групами партій таким чином:

Таблиця 4

І мовірний розподіл партійних прихильностей електорату з урахуванням загальних соціально-економічних орієнтацій

Наявні та потенційні прихильники	Серед потенційного електорату	Серед потенційного активного електорату
комуністів-соціалістів	22%	23%
комуністів-соціалістів чи соціал-демократів	2%	2%
соціал-демократів	33%	29%
соціал-демократів чи центристів	6%	6%
центристів або правих	30%	32%
невизначених або суперечливих орієнтацій	7%	8%

На закінчення зауважимо, що наведений гіпотетичний розподіл потенційних прихильностей населення до виділених партійно-політичних спрямувань, є тільки першим наближенням до шуканого. Для формулювання більш надійних гіпотез — як свідчить досвід минулих виборів — в умовах України вкрай важливо враховувати розподіл прихильностей різних груп населення також за їх політико-правовими й, особливо, національно-політичними та соціально-культурними орієнтаціями, що виходить за рамки даної роботи.

Крім того, нагадаємо, що наведений гіпотетичний розподіл потенційних прихильностей населення до виділених партійно-політичних спрямувань не є розподілом прихильностей до реально існуючих партій з відповідними назвами. Розподіл прихильностей до цих партій був наведений на початку.

Володимир Попович,
кандидат філософських наук

Реакція населення на економічну ситуацію

Під впливом економічної кризи, яка охопила суспільство, інтереси людей концентруються на матеріальному аби втриматися на поверхні. І чим гірше матеріальне становище людей, тим вужче коло їх інтересів. Вкрай низький життєвий рівень призводить до того, що людина перестає цікавитись будь-чим, окрім пошуку засобів існування. В такій ситуації важко говорити про якісь громадські політичні, соціальні орієнтації населення. У кращому разі люди реагують на ті з суспільних питань, які мають безпосереднє значення як фактор якості особистого життя. Зрозуміло, що сьогодні діють і інші чинники ставлення людей до навколишнього, але матеріальний фактор в умовах кризи є одним із визначальних.

Ілюстрацією цього явища може слугувати диференціація акцентів бідніших і багатших (відносно) на ті чи інші проблеми сьогодення. Ми наводимо перелік суспільних проблем з фіксацією матеріального рівня тих, хто на ці проблеми вказує як на найважливіші для себе (дослідження репрезентативне для Правобережжя, але такого ж роду залежності проявляються і при аналізі матеріалів дослідження по місту Києву).

Проблеми	Індекс самооцінки матеріального забезпеченості (набирає значення від -1 до +1)
майнова нерівність	-0,34
ріст цін	-0,34
затримка зарплати	-0,30
медичне обслуговування	-0,19
безробіття	-0,15
житлова проблема	-0,15
безпорядність влади	-0,11
інфляція	-0,09

Проблеми	Індекс самооцінки матеріальної забезпеченості (набирає значення від -1 до +1)
падіння виробництва	-0,09
те, як проводяться реформи	-0,05
ріст злочинності	-0,01
енергетична криза	0,01
криза моралі, культури	0,07
екологічна ситуація	0,09
транспортні проблеми	0,14
міжнаціональні конфлікти	0,20

У тих, кого непокоять передусім проблеми фінансові і безпосередньо з ними пов'язані майнова нерівність, медичне обслуговування, безробіття, житлова проблема, рівень матеріальної забезпеченості найнижчий. Трохи краще почуваються ті респонденти, які вказують на інфляцію, падіння виробництва, слабкість реформ, влади, тобто на проблеми суспільного звучання, але такі, які опосередковано пов'язані з матеріальними проблемами людей, виступають як більш-менш очевидний чинник погіршення економічного становища і усвідомлюються як такі. На проблеми громадського, суспільного звучання, які не пов'язані з матеріальними труднощами людей, або пов'язані дуже опосередковано, вказують відносно багатші люди (краще було б сказати люди, для яких матеріальний фактор не є всеохоплюючим), які можуть підняти голову над буденністю і подивитися навкрузи.

Отже, існує виразний зв'язок між матеріальним самопочуттям людей і характером проблем, які їх непокоять. Погане матеріальне самопочуття веде до замкнутості у колі особистих інтересів. Поступово втрачаючи надію на державу як джерело забезпечення хоча б прожиткового мінімуму, люди переорієнтовуються на власні сили, можливості, шукають додаткового заробітку (за нашими даними, понад 40% працюючих підробляють поза основною роботою). Збідніння населення як чинник звуження кола інтересів до суто матеріальних є одним із факторів громадської пасивності людей, за якої, до речі, стає малоймовірним соціальний вибух, про наближення якого люблять говорити ліви.

Хотілося б підкреслити другу сторону названої залежності: поліпшення матеріального стану означає формування інтересу до суспільних проблем, у тому числі і до політичних. Бо проблеми суспільства це вже питання розвитку, а не злидненного існуван-

ня. Суспільна свідомість формується на базі певного достатку, коли задовольняються елементарні життєві потреби людей.

Рівень матеріального забезпечення суттєво впливає і на судження людей щодо шляхів подальшого розвитку суспільства. Нижче ми наводимо дані, які свідчать про залежність соціально-економічних орієнтацій людей від рівня їх матеріальної забезпеченості:

Судження	Індекс матеріальної забезпеченості
сьогодні потрібні радикальні кроки, у політиці, економіці до ринку	-0,25
сьогодні потрібні обережні, поступові кроки до ринку з забезпеченням соціального захисту бідніших	0,03
потрібно повернутися до попередніх, доперебудовних форм організації економіки і політики	-0,30

«Радикали» («ринковом» настроєні) вирізняються кращим матеріальним станом (по м. Києву помірковані (друга позиція) за матеріальним самопочуттям ближчі до «радикалів», ніж до орієнтованих на повернення у вчорашній день). Треба також відмітити, що аналіз зв'язку матеріального стану респондентів з тим, які зміни відбулися в їхньому житті останнього року, показує, що набагато радикальніші щодо ринку ті, у кого матеріальне становище покрало.

Про наростання політичної пасивності, про втрату інтересу до політичних партій і їх діяльності під впливом погіршення матеріального становища людей свідчать такі залежності:

Зміни у матеріальному становищі респондентів за останній рік	Відповіді на запитання «Чи береде Ви участь у діяльності якоїсь політичної партії?»		
	беру активну участь	симпатизую певній партії	не являюся прихильником якоїсь партії
покрало	5,1	30,5	54,2
не змінилося	2,7	21,5	64,6
погіршало	1,3	14,6	69,5

Отже, серед тих, кому стало краще у матеріальному сенсі, 35,6% є активними (5,1%) або пасивними прихильниками якоїсь партії, а серед тих, кому погіршало, таких лише 15,9%. Середня позиція у тих, хто не відчув якихось змін. Вони трохи ближчі до

бідніших. З цього можна було б зробити висновок, що покращання є матеріальною основою формування політичних інтересів. У зв'язку з цією тезою доцільно навести дані про матеріальне самопочуття і про зміни у матеріальному становищі прихильників різних партій.

	КПУ	СПУ	селянської	прихильники СДПУ	НДП	Руху	УРП	УНА
індекс матер.								
Забезпеченості	-0,42	-0,40	-0,42	0,09	-0,05	-0,05	-0,19	0,55
індекс змін у матеріальному становищі	-0,57	-0,56	-0,59	-0,31	-0,34	-0,26	-0,32	-0,03

У зв'язку з виразно низьким рівнем матеріальної забезпеченості прихильників комуністичної, соціалістичної і селянської партій напрошується висновок про слабкість їх політичних установок. Зміни на краще можуть суттєво вплинути на формування у цих людей інших поглядів. І навіть стабілізація життєвого рівня послаблює позиції крайніх лівих. Погіршення у житті людей сьогодні об'єктивно сприяють лідерам лівих сил.

Кажучи про політичну слабкість прихильників лівих партій, не можна ігнорувати чисельність цих прихильників, що значною мірою зумовлюється протестом проти злиденного існування. Адже, скажімо, за повернення сьогодні до старої системи менше 10% населення України (у розрізі запитання про шляхи розвитку суспільства, яке вже наводилося), а підтримку серед населення ліві мають значно більшу. Доцільно сказати також ось про що. Не дивлячись на те, що на запитання про участь у діяльності політичних партій біля 70% респондентів відповіли «не являюся прихильником якоїсь партії», на запитання «Якби сьогодні відбувалися вибори до Верховної Ради, то якій політичній силі Ви віддали б свій голос?», понад 80% опитаних дали конкретну відповідь. Це свідчить про те, що більшість «прихильників» сприймають назву «своєї» партії скоріше на слух, на звучання, без достатнього розуміння програми, політичної спрямованості партії, засобів вирішення поставлених завдань.

Ми спробували диференціювати відповіді респондентів на запитання про участь у діяльності політичної партії в залежності від орієнтації на конкретну партію, щоб визначити рівень міцності політичних симпатій прихильників різних партій, впевненості їх у своїх симпатіях.

Голосували б сьогодні за:	Водночас відповіли, що вони:	
	симпатизують певній партії	не являються прихильниками якоїсь політичної партії
компартію	24,7	63,9
соцпартію	19,1	66,7
селянську	13,2	66,0
соц.-дем. партію	18,2	72,7
НДП	11,2	86,3
Рух	30,0	42,0
УРП	7,4	87,0
УНА	38,7	32,3
інший	14,3	71,4

Для спрощення ми не подаємо перший варіант відповіді («беру активну участь») і останній («важко відповісти»), бо активистів дуже мало в цілому менше 2%, а диференціацію відповідей на останній варіант важко інтерпретувати. Отже, більш впевненіми у своїх політичних симпатіях є прихильники УНА, Руху і компартії. Найслабкішими (стосовно переліку) є прихильники УРП, НДП, селянської партії. Щодо стійкості прихильників УНА, Руху, то можна припустити, що її основою є нереалізована національна ідея, а щодо стійкості прихильників компартії, то тут, очевидно, діє фактор ностальгії за стабільністю, впорядкованістю і відносною забезпеченістю вчорашнього життя. Ця стійкість значною мірою залежить від економічної ситуації в країні і не є ознакою ідеології. Наші дослідження також вказують на велику силу людських звичок, вимушена зміна котрих сприймається багатьма дуже болісно.

Певний інтерес представляє явище диференціації соціальних орієнтирів прихильників різних партій. Прихильники компартії передусім акцентують увагу на затримці зарплати і підвищенні цін, повністю узгоджуючись тут з прихильниками селянської партії. Окрім того, вони більше, ніж інші, підкреслюють безпорадність влади, де їх позиція схожа з позицією прихильників УНА. Прихильники компартії вказують також більше, ніж у середньому, на проблему медичного обслуговування, нагадуючи нам про свій вік. Помітно частіше від інших вони акцентують увагу на майнові нерівності, сходяться у цьому з прихильниками соцпартії і, певною мірою, з прихильниками УРП.

Значно меншу увагу, ніж інші, прихильники компартії приділяють проблемі безробіття, екології, моралі, культури. Що-

до моралі, культури, екології, то тут у них схожа позиція з прихильниками соціалістичної і селянської партій. Цей штрих додатково підкреслює зв'язок матеріальних умов життя, поганим станом яких прихильники всіх цих трьох партій різко виділяються, з характером інтересів людей. Загальне враження про прихильників компартії таке: акценти на тому, що має безпосереднє значення для індивіда з стрілами в бік влади, і на тлі поганого матеріального стану наголос на майновій нерівності.

Ми намагалися вияснити у респондентів, які, на їх погляд, принципи повинні лежати в основі вирішення проблем суспільства, сформулювавши варіанти відповіді таким чином:

- принцип авторитарного режиму з сильною владою,
- принцип конкуренції на основі приватної власності,
- принцип плановості на основі суспільної власності.

Помірково поклавши в основу формулювання варіантів відповіді два критерії (авторитарний режим може існувати як в умовах плановості, так і в умовах конкуренції), ми несподівано отримали цікаву інформацію, бо примушували респондентів вибирати один варіант відповіді. Особливо «відзначилися» прихильники компартії: 45,2% із них виявилися прихильниками авторитарного режиму (вдвічі більше, ніж у середньому), і 26,2% плановості на основі суспільної власності. Серед прихильників соціалістичної партії 17,1% вибрали конкуренцію на основі приватної власності як оптимальний варіант соціально-економічного розвитку суспільства. Значно більше, ніж у середньому, тих, хто не визначився у відповідь на це запитання. У порівнянні з електоратом компартії прихильники соцпартії з очевидністю більш помірковані. Разом з тим прихильники соцпартії мають багато спільного у своїх соціальних орієнтирах з прихильниками компартії акценти на затримці зарплати, медичному обслуговуванні, майновій нерівності, неувазі до екологічних, моральних проблем сьогодення, але суттєво відрізняються від них виразними акцентами на безробітті і падінні виробництва як основними проблемами. У прихильників соцпартії менша увага, ніж у середньому, до росту цін і інфляції, на чому акцентують свою увагу прихильники компартії.

Прихильники селянської партії, в цілому мало чим відрізняючись від електорату компартії, додатково акцентують свою увагу на безробітті і, крім того, на проблемі транспортного обслуговування населення, що цілком зрозуміло. Отже, акценти на безробітті, цінах, затримці зарплати, медичному і транспортному обслуговуванні, інфляції, а, з іншого боку, відсутність

інтересу до проблем екології, моралі, культури, падіння виробництва і, до речі, до проблеми майнової нерівності, що нам здається симптоматичним, хоча для ґрунтовних висновків потрібне більш ґрунтовне дослідження.

Що стосується прихильників соціал-демократичної партії, а також НДП, то тут слід відмітити близькість їх позицій до середніх для всіх опитаних, тобто, з одного боку центр, а з іншого невідразність. З одного боку, ніби так і повинно бути, а з іншого це інформація для роздумів.

У прихильників Руху виразні акценти на проблемах злочинності, екології, моралі, і суттєво слабкіша, ніж у середньому, увага до проблеми майнової нерівності і влади, котру вони до певної міри підтримують. В цілому теж близькі до типових для всього населення соціально-економічні акценти. Разом з тим, слід відмітити виразну ринкову орієнтацію прихильників Руху: 76% з них за принцип конкуренції на основі приватної власності.

Прихильники УРП трохи суперечливі: з одного боку, у них виразна увага до екологічної ситуації і послаблена до проблем виробництва і зайнятості, посилена до питання майнової нерівності і інфляції і послаблена до проблеми зарплати, а також моралі і культури.

Прихильники УНА акцентують увагу на безпорядності влади і кризі моралі (йдеться, очевидно, про національні традиції, звичаї і т. п.). Звертають увагу на інфляцію, транспортну проблему, релігійні (міжконфесійні) конфлікти. Слабкий інтерес до виробництва, проблем зарплати, екології, енергетики і навіть до проблем злочинності. УНА вирізняється (слідом за компартією) високим відсотком прихильників авторитарного режиму 29,4. Але все ж 41,2% її прихильників віддають перевагу конкуренції на основі приватної власності.

Що ж стосується авторитарного режиму, то дослідження вказують на більшу поширеність симпатій до цього режиму серед бідніших верств населення. Походження авторитаризму як ознаки прихильників УНА інше: серед останніх багато молоді, що не найгірше почувалась матеріально, бо ще й без турбот про сім'ю, але сама політична організація, як відомо, вирізняється войовничістю. І все ж економічна стабілізація є основним фактором протидії впровадженню авторитарного режиму; бідність же сприяє формуванню антидемократичного правління в державі. І не тільки своєю симпатією до авторитарного режиму, але й політичною пасивністю і слабкістю.

Доцільно відмітити, що немає ні одної соціально-професійної групи, яка б виразно орієнтувалася на якусь конкретну партію. Навпаки: кожна така група ніби розколена на ліву і праву. Навіть пенсіонери неоднозначні. Так, за даними по Правобережжю, 33% пенсіонерів орієнтуються на компартію (проти 12% в середньому), а 18% — на УРП (проти 6,4% в середньому). Виняток становить студентська молодь, яка практично ігнорує ліві партії. Зрозуміло, що на ліві партії не орієнтуються також підприємці, але це на сьогодні ще чисельно мала соціальна група, хоча ми маємо враховувати їх зростаючу економічну силу.

Ми можемо характеризувати наше суспільство як політично неструктуроване не тільки на підставі того, що біля 70% респондентів не являються, за їх словами, прихильниками якоїсь із партій, не тільки на підставі бідності людей, яка зумовлює політичну неінформованість, неорієнтованість, пасивність (зокрема, виборчу), а й на підставі очевидної слабкості, невиразності більшості політичних партій, їх політичних програм і дій. Політичний нерозвиненості «згори» сприяє відсутність закону про вибори на пропорційно-мажоритарній основі, прийняття якого означало б водночас взяття низького старту політичними партіями до виборів і посилення розвитку «партійності» «згори».

На сучасному етапі людьми важко з зусиллями, іноді спрощено, іноді викривлено розрізняється політично «біле» і «чорне», не розрізняються ліві і лівіші, праві і правіші, лівий центр, правий центр, і все ж на сьогодні ми можемо констатувати суттєву різницю між соціальною базою комуністичної і соціалістичної партії, з одного боку, Руху, УРП і УНА, з іншого. І час буде змінювати політичну конфігурацію партій і їх електорат. Не виключено, зокрема, що з часом соціальну базу соціал-демократії складуть, з різних сторін, рухівці і соціалісти, якщо тенденція диференціації останніх з комуністами буде зберігатися.

Економічна криза є сприятливою умовою формування авторитарного режиму влади (неістотно, якого кольору). Але вже стабілізація економічного життя є основою для розвитку політичного життя, яке передбачає співіснування у демократичному просторі повного спектру політичних партій з поступовою кристалізацією соціал-демократичного напрямку.

Валентин Якушик,
доктор політичних наук, професор

Становлення потенційних носіїв ефективних програм суспільно-політичного розвитку (деякі концептуальні аспекти проблеми)

1. Протиставлення «лівих» та «правих» політичних сил (або «лівих», «центристів» і «правих»), яке дуже широко застосовується у вітчизняній політичній літературі, не має єдиного критерію і, як правило, базується на суто суб'єктивних оцінках.

В принципі, одним з більш-менш надійних критеріїв такої типології може вважатися ставлення конкретних сил до пануючого у сучасному світі типу приватно-власницьких суспільно-економічних відносин (тобто ступінь сприйняття або несприйняття цього типу відносин в цілому). При цьому «найлівошіми», як правило, вважаються ті політичні сили, що виступають за застосування найбільш радикальних (навіть одіозних) способів та методів боротьби з капіталізмом, а «найправішими» — ті, що готові вдаватися до найбільш жорстких (і жорстоких) способів та методів його захисту.

Однак треба зауважити, що в деяких конкретно-історичних обставинах (зокрема, в СРСР у період «пізнього Горбачова»), виникають такі, на перший погляд парадоксальні, ситуації, коли ця «універсальністська» схема поділу на лівих і правих перевертається «з ніг на голову», і сили, традиційно оцінювані як ліві, тимчасово починають вважатися правими, і навпаки — класичні праві нібито перетворюються на лівих. По усвідомленні ж факту зміни застосовуваного критерію класифікації все стає на свої місця.

Показником «лівизни» та «правизни» може бути ставлення не до загальносвітових процесів в цілому, а лише до необхідності зміни соціально-економічного ладу у своїй країні. Саме за такого теоретичного підходу у країнах, де реалізуються ті чи інші соціалістичні програми, праві (за традиційними мірками) ліберали та

консерватори починають ситуативно оцінюватися як ліві (тобто такі, що виступають за найбільш радикальні зміни існуючого соціально-економічного ладу), а ліві комуністи та соціалісти — як праві консерватори, що всіляко протистоять впровадженню у суспільне життя ліберально-капіталістичних принципів.

Для багатьох (хоча, як правило, лише для представників певних політичних сил) поняття «лівий» або «справжній лівий» є тотожним поняттю «носії прогресу». Особливо це було властивим для Радянського Союзу та для пострадянських країн на початковому етапі їх розвитку, що є результатом впливу ідеологічних стереотипів, які затвердилися в попередній період вітчизняної історії. Не випадково, що такі (за західноєвропейськими стандартами) суто праві (в «пізній період» своєї діяльності) політичні діячі як Б.М.Ельцин та О.М.Яковлев на початку 90-х років називали себе «справжніми лівими». В цьому знайшли свій відбиток не лише зазначений вище факт зміни політичних координат в умовах кризового стану суспільства, але й суто пропагандистська данина залишкам у суспільній свідомості старих стереотипів, і, безумовно, поступовість політичної еволюції представників певної частини колишньої вищої партноменклатури: шлях через поверхово сприйнятий (в основному на вербальному рівні) правий соціал-демократизм до типово правого (без домішки будь-яких елементів «соціалістичної» фразеології) авторитаризму.

На теренах пострадянського світу Українська Республіканська партія була однією з перших політичних організацій, яка відверто почала захищати тезу, що соціальний прогрес повинен бути пов'язаний з політикою правого, а не лівого гатунку. Тим самим робився крок до «реабілітації» у вітчизняній політичній літературі терміну «правий» стосовно оцінки ступеня «прогресивності» конкретних складових вітчизняного та світового політичного спектру.

В подальшому був «реабілітований» і став дуже популярним серед представників різних політичних сил (від поміркованих лівих до ультраправих — знову ж таки за західноєвропейськими стандартами) й термін «центристські сили», які в минулому були об'єктом такої «нищівної критики» з боку класиків марксизму-ленінізму (а також сталінізму-троцькізму-маоїзму). «Центристами» об'явили себе навіть керівники суто «авангардистської» праворадикальної УНА—УНСО — прихильники ідей «національної революції», не кажучи вже про

тих «помірковано-правих» (за зразком неофітів «нового лібералізму» — чикагської та гарвардської економічних шкіл), або активно, по-більшовицьки розколював народ на «демократичних представників сил прогресу» і «його ворогів — ретроградів» і навіть відверто виступав (як, наприклад в трагічну ніч з 3 на 4 жовтня 1993 р. в Москві) з закликами: «Розчавити гада!» — тобто по суті розчавити «червоно-коричневу», «консервативну», «ретроградську» половину «нової демократичної» самостійної Росії. В межах конституційного процесу в Україні в середовищі «поміркованих правих», квазіцентристів можна було спостерігати аналогічні, але дещо пригломашені тенденції, які свідчили про збереження основ традиційної радянської практики суто силових дій (застосовуваних без глибокого прорахунку всіх їх можливих прямих та побічних наслідків), про зародковий стан культури знайдення компромісу та про по суті нехтування цінностями гармонізації суспільних відносин.

У суспільній свідомості в Україні, як і в більшості інших пострадянських країн, слабким є уявлення про те, що в європейських та європеїзованих суспільствах діє своєрідний політичний «маятник», завдяки якому майже кожна з політичних сил, приходячи до влади (самостійно або в коаліції з іншими), має змогу в чомусь сприяти суспільному прогресу (в його домінуючому нині європейському розумінні), а в чомусь, навпаки, стримувати його, і тому вимушена час від часу надавати кермо влади іншій силі, яка в свою чергу повинна спробувати здійснити суспільні функції, що притаманні саме їй, а не комусь іншому.

В умовах сучасної демократії весь необхідний для суспільства набір різнорідних політичних, соціальних, економічних та інших функцій дуже рідко вдається водночас здійснювати представникам однієї певної культурно-політичної сили. Як правило, потрібною стає реальна ротація політичних сил при владі (а не просто зміна крішів).

В цілому може бути запропонована така приблизна схема деяких основних реально або потенційно конструктивних (з точки зору функціонування в конкретних умовах певного соціуму) функцій, органічно притаманних програмам найголовніших вітчизняних культурно-політичних сил (які аж ніяк не завжди точно співвідносяться з рухами, партіями, іншими організаціями, що мають аналогічні назви):

а) **комуністам та лівим соціалістам** властиві функції захисту соціальної справедливості, права на освіту, працю, житло, охорону здоров'я, відпочинок, на достойні умови життя для молоді та осіб похилого віку, на участь трудящих у прийнятті рішень на виробництві, сприяння індустріальному розвитку країни, збереження культурно-цивілізаційних цінностей та історичної пам'яті радянського періоду, зміцнення антигегемоністської міжнародної солідарності, сприяння розвитку євразійських інтеграційних процесів;

б) **агро-демократам, агро-консерваторам та різноманітним народним демократам** (популістам «тьєрмондіалістського гатунку») — функції захисту прав та інтересів дрібних сільських власників, підтримки інституцій політичної (зокрема, прямої) демократії, збереження радянських і дорадянських національних культурних традицій, розвитку освіти, протидії міжнародному гегемонізму та агресивним силам;

в) **соціал-демократам** — функції розвитку механізмів соціального партнерства, розробки процедур загальнонаціонального консенсусу, дійового захисту матеріальних і духовних потреб трудящих, жінок, молоді, вдосконалення інститутів та процедур політичної й економічної демократії, розвитку найсучасніших систем освіти та охорони здоров'я, сприяння міжнародному співробітництву та загальноєвропейській інтеграції, допомоги слаборозвиненим країнам, сприяння гуманізації світового суспільства в цілому;

г) **екологістам («зеленим») та феміністам** — функції захисту навколишнього природного середовища, прав жінок, молоді та дітей, інституцій політичної та соціальної демократії, розвитку міжнародного співробітництва;

д) **націонал-демократам** (як українофільського напрямку, так й іншим їх етнокультурним різновидам) — функції збереження етнонаціональної культури і, зокрема, сприяння розвитку відповідної національної мови чи мови міжнаціональних стосунків, розвитку системи освіти та інституцій політичної демократії, протидії міжнародному гегемонізму та агресивним силам;

е) **лібералам** — функції сприяння економічному розвитку країни, інституцій політичної демократії, структур професійних корпорацій та інших аналогічних об'єднань, розбудови сучасної інфраструктури суспільства, підвищення ефективності функціонування державних інституцій і, зокрема, запровадження дійових антибюрократичних, антикорупційних процедур, захисту приватної власності, активного сприяння формуванню політичної нації, різноманітним міжнародним інтеграційним процесам;

є) **християнським демократам** — функції підвищення духовності суспільства, розвитку культури та освіти, механізмів соціального партнерства, розробки процедур загальнонаціонального консенсусу, забезпечення ефективності функціонування інституцій політичної демократії, захисту приватної власності, сприяння формуванню політичної нації та загальноєвропейським інтеграційним процесам;

ж) **націонал-консерваторам** (різного роду традиціоналістам) — функції збереження традиційних етнонаціональних, релігійних, сімейних цінностей, сприяння розвитку відповідної національної мови чи мови міжнаціональних стосунків, розвитку культури та системи освіти, протидії експансії різних проявів західної «масової культури», захисту навколишнього природного середовища, забезпечення недоторканності приватної, комунальної та загальнонаціональної власності, сприяння національним (на відміну від закордонних) товаровиробникам;

з) **націонал-радикалам** різного гатунку (від ультраправих етно-українських до панслов'янських і пантюркських націоналістів) — функції захисту національної гідності свого народу та закордонних співвітчизників, розробки механізмів концентрації зусиль народу на досягнення загальнонаціональних цілей, протидії зовнішнім та внутрішнім гегемоністським силам².

При цьому слід зазначити, що за умови розумної розбудови політичної та соціально-економічної системи майже для кожної з цих (і багатьох інших) культурно-політичних сил повинно знайти своє власне місце в нашому сучасному суспільстві, і в той же час немає сумніву, що повне політичне панування (по суті політична диктатура) і повна ідейна геге-

¹ Термін «тьєрмондіалізм» походить від французької назви країн «Третьюго світу» — «Tiers Monde» і означає ідеологію й політичний рух, спрямований на захист (як в суто конфронтаційних, так і в майже консенсуальних формах розв'язання міжнародних та внутрішньонаціональних конфліктів) інтересів слаборозвинених і економічно та політично залежних (від світових центрів політичної та економічної влади — «імперіалізму») країн.

² Корисний і цікавий матеріал щодо специфічних рис різних культурно-політичних течій можна знайти в новій роботі канадського політолога Івана Мигула «Політичні ідеології: порівняльний аналіз» (див.: Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. — Київ: Українська перспектива, 1997. — 52 с.

монія будь-якої з цих політичних сил (чи блоку близьких за своєю природою сил) створюватиме значну небезпеку для подальшого розвитку суспільства, для збереження цілісності і перспектив відносно гармонійного розвитку соціуму³.

Здатність до синтезу суттєвих і неефективніших компонентів програм головних культурно-політичних сил свого суспільства (не просто перехоплення в пропагандистських чи інших опортуністичних цілях «чужих» гасел), налаштованість на вироблення суспільного консенсусу та практичну реалізацію стратегії соціального та політичного партнерства, толерантність (терпимість) до альтернативних чи просто в чомусь інших (у порівнянні зі звичними) культурних цінностей та проявів політичного життя, принаймні — згода на існування в тій чи іншій формі своєрідних «заповідників», «резервацій», «інкубаторів», що забезпечують збереження й розвиток існуючих та можливих нових паростків майбутнього або залишків минулого, всього «альтернативного» чи просто «іншого», в чомусь відмінного, специфічного (не такого як домінуючі структури і процеси)⁴ — все це (і багато ще чого) повинно бути притаманним силам, що зможуть знайти дієвий конфігурацію для синтезу найістотнішого і найголовнішого з програм сучасних культурно-політичних сил.

2. Потребує також усвідомлення факт суто суб'єктивного підґрунтя протиставлення «прогресивних» сил (таких, що сприяють прогресу) «консервативним» — тим, що в цілому захищають старі суспільні порядки, але де в чому сприяють прогресивні перетворення, та «реакційним» силам — тим, що активно протидіють прогресивним змінам. В межах такої типології оцінки робляться на базі тієї чи іншої прогресистської концепції історичного розвитку (тобто такої, яка в історії суспільства вбачає постійну лінію прогресу⁵) і, беручи до уваги

³ Стосовно одного з аспектів цієї проблеми видатний французький політолог, теоретик демократичного соціалізму Моріс Дуверже писав: «Ліви́зна в малих дозах — це сіль соціалізму, проте в великих дозах — це для нього смертельна отрута» (Duverger M. Lettre ouverte aux socialistes. — P. Michel, 1976. — P. 26).

⁴ Прикладом такого ставлення може бути ізраїльська держава, яка підтримує локальні по суті «комуністичні» чи квазікомуністичні експерименти — кібци та мoshавім. Цілий ряд держав (зокрема, Австралія, Канада, Данія) активно сприяють збереженню традиційних структур в регіонах, в які аборигеними раніше колонізованих європейцями територій здійснюється реальне адміністративне самоврядування.

⁵ Детальніше див.: Янушук В. Проблеми теорії типологізації суспільного розвитку й держави // Політологічні читання. — 1992. — №3. — С. 3-9.

ставлення конкретних суспільно-політичних сил до існуючої в певному соціумі суспільно-економічної та політичної системи.

Безперечно, що вибір критеріїв прогресивності та реакційності повністю залежить від ціннісних орієнтацій інтерпретаторів суспільних явищ, і через це те, що для одних є, безсумнівно, прогресивним, для інших може мати прямо протилежне значення. І саме тому представникам кожної серйозної культурно-політичної сили доцільно замислитися про сутність обраних ними критеріїв оцінки.

Один з можливих підходів для вибору критерію прогресивності може базуватися на виявленні: а) здатності конкретних сил до збереження, відтворення та ефективного розвитку інфраструктур суспільства (в межах відповідного зростання рівня системної складності цих інфраструктур в цілому); б) їхньої спроможності забезпечити не лише підвищення організаційно-владної та економічної ефективності суспільства, але й гуманізацію соціального ладу і збереження культурно-історичного коріння даної національної (чи регіональної) цивілізації, а також готовності реально сприяти гуманістичному розвитку та збереженню основ специфічності інших культур та цивілізацій.

3. Далеко не в усіх випадках є ефективним традиційне протиставлення: а) «капіталізму» — «соціалізму» і б) «комуністичного тоталітаризму» — «західній плюралістичній демократії». Особливо це стосується пострадянських країн.

Умови «перехідних» суспільств вимагають застосування більш деталізованого теоретичного і методологічного інструментарію, чітких визначень понять та усвідомлення розмітій конкретних типів явищ, які цими поняттями позначаються. Зокрема, одним з інструментів аналізу певних типів сучасних суспільств може бути **концепція трьох секторів** (тобто сфер діяльності) суспільства, яка все частіше (хоча далеко не в повній своїй формі) застосовується у вітчизняній політичній літературі⁶.

При цьому ці три сектори можна позначити так:

перший — **управлінсько-адміністративний (владний) сектор**, центральне місце в якому в державно-організованих суспільствах, як правило, належить державним владним інституціям;

⁶ Див., наприклад: Третій сектор в Україні та організації, що розбудовують його інфраструктуру. — Київ: Фонд Євразія, Міжнародний фонд «Відродження», Фонд Ч.С.Мотта, 1996.

другий — господарський сектор, що базується на принципах цивільного права (зокрема, на принципі рівноправності сторін цивільно-правового договору);

третій — сектор сприяння самореалізації громадських ініціатив (безпосередньої реалізації духовних, культурних, політичних та інших інтересів організованих груп населення).

В межах цієї своєрідною концепції «розподілу та незалежності влади» в суспільстві, виділяються три **автономні суспільні функції** (централізована адміністративна, децентралізована економічна, децентралізована культурно-політична) та відповідні до них основні **типи суспільних інституцій**: а) державні управлінські, б) підприємницькі, в) громадські (як політичні, так і неполітичні).

Необхідно зауважити, що практичне застосування концепції трьох секторів суспільства найчастіше буває спрямовано на: а) розкриття протилежності двох типів суспільства: **тоталітарного**, в якому взагалі (або майже) відсутній «третій сектор», та **відкритого демократичного (плюралістичного) ліберального суспільства**, в якому дуже важливе місце посідають добровільні незалежні неприбуткові організації, орієнтовані на суспільно-значущу благодійну діяльність, й на б) обґрунтування не лише **необхідності**, але й певних **дійових** (на думку авторів та прихильників вищезазначеної концепції) **механізмів переходу** від першого типу суспільства до другого.

Однак крім цих двох «чистих» або «ідеальних» (у вербальному розумінні) типів суспільства, характеристик яких досить детально розроблені в сучасній суспільствознавчій (в тому числі й вітчизняній) літературі⁷, всім нам на практиці доводиться мати

справу з безліччю різноманітних «змішаних» та «перехідних» типів суспільства.

До речі, на недоцільність обмежуватися лише дилемою «комуністичний тоталітаризм чи ліберально-демократичне відкриття суспільство» нині звертають увагу впливові науковці та громадські діячі Заходу (серед них — Джордж Сорос в статті «Капіталістична загроза», що нещодавно була надрукована в журналі «The Atlantic Monthly», Джон Кеннет Гелбрет в своїй новій книзі «Справедливе суспільство: соціальна програма»⁸). Про це також свідчать матеріали «Слухавь комітету з міжнародних справ Палати Представників Конгресу США на тему «Загроза з боку російської організованої злочинності», проведених під головуванням конгресмена Бенджаміна Гімана (республіканець, Нью-Йорк) та за участі свідків Джона Дейча, директора ЦРУ, Льюїса Фрі, директора ФБР, Еріка Сейлла, помічника окружного прокурора та голови департаменту з боротьби з організованою злочинністю штату Нью-Йорк» (30 квітня 1996 р.)⁹.

Враховуючи все це, доцільно виділяти вже не два, а три «чистих» типи суспільства, аналізуючи та комбінуючи ознаки яких можна побачити ті чи інші **змішані та перехідні типи**, що відповідають певним історичним ситуаціям у конкретних країнах, і можна спробувати реконструювати дійсність своєї власної країни.

У відкритому демократичному (плюралістичному) ліберальному суспільстві існує такий розподіл між (обраними нами для його аналізу умовними) основними секторами:

А). Перший — **управлінсько-адміністративний (владний) сектор** представлений «мінімальною державою» — адміністративним апаратом, ядро якого складають професійні державні службовці (штат державної служби — civil service), а також ще «розширеною державою» (extended state) — ніби-то недержавними, тобто не владно-адміністративними (за своїм формально-юридичним статусом) інституціями, які, однак, в різний спосіб контролюються дер-

у сфері гуманітарних знань, примітивізація політичної та духовної культури (див.: Якушич В. Різновиди політичних режимів // Віче. — 1995. — №9. — С. 131).

⁸ Див., наприклад: Бураковський А. Для демократії рынок опаснее социализма. Утверждает миллиардер Джордж Сорос // Киевские Ведомости. — 1997. — 13 марта. — С. 10; Свиницкий В. Какое общество мы строим? Или о чем спорят чужие пророки // Там же.

⁹ Див.: Агафонов С. Достоинства и недостатки открытых слушаний // Известия. — 1997. — 5 апреля. — С. 2.

⁷ Зокрема, можна запропонувати такі «робочі» визначення ліберального та тоталітарного суспільства:

Ліберальне суспільство характеризується: а) пануванням індивідуалізму, наявністю політично та юридично вільної особистості; б) переважанням в економіці приватної власності, свободою підприємницької діяльності громадян; в) відносною автономією громадянського суспільства й держави, переважним заходом державою інтересів приватних власників; г) відсутністю формальної монополії на знання, свободу створення (виходячи з особистих здібностей та матеріальних можливостей кожного) нових місць в суспільній системі для здійснення індивідуальної активної соціальної діяльності; д) наявності механізмів компромісного розв'язання суспільних конфліктів (див.: Якушич В. Проблеми теорії типологізації суспільного розвитку й держави // Політологічні читання. — 1992. — №3. — С. 7).

Тоталітарне суспільство має такі головні ознаки: а) жорсткий контроль державної влади над усіма сферами життя суспільства в цілому і кожної особи окремо, перетворення людини у простий додаток до механізму влади; б) відсутність легальної опозиції; в) наявність обов'язкової для всіх офіційної ідеології; г) нетерпимість до політичного та духовного інакомислення; д) антиінтелектуалізм

жавою. Це — і та частина державного або активно субсидованого державою сектора економіки, в якій діють не всі економічні закони, бо деякі з них підмінюються суто адміністративним втручанням, і так звані CUANGOs (quasi non-governmental organisations) — квазінедержавні організації, наприклад, фонди або дослідницькі чи інформаційні центри, що здійснюють передані ним певні державні функції, фінансуються з державного бюджету та керівні посади в яких займають особи, що в певний спосіб призначаються державою (або призначення яких санкціонується нею) тощо.

Б). Другий — **підприємницько-господарський (суто економічний) ринковий сектор**. До нього належать не лише приватні підприємницькі (комерційні) структури та діючі на базі ринкових принципів державні й змішані державно-приватні підприємства, але й деякі приватизовані (раніше державні) інституції, що за інших обставин, як правило, за своєю сутністю вважаються належними до першого сектора (тут прикладами можуть бути приватизовані служби охорони державних установ і, як крайній випадок, — наявні приватизовані тюрми, що з'явилися в деяких країнах Заходу).

В). Третій — **сектор сприяння самореалізації громадських ініціатив**, який включає в себе: політичні партії, інші громадські об'єднання (в тому числі незалежні професійні корпорації та організації взаємної допомоги), різноманітні благодійні фонди, незалежні некомерціалізовані дослідницькі центри та засоби масової інформації, громадські центри накопичення інформації та консультативної допомоги, захисту прав людини і громадянина, дискусійні клуби та інші аналогічні форуми обміну думками, громадські центри підготовки кадрів та центри культурного дозвілля (комунікативно-рекреаційні центри). Слід, однак, зауважити, що в умовах подальшої комерціалізації більшості сфер суспільного життя певна частина третього сектора вимушена переходити в другий, а деяке «вибіркове» державне втручання призводить до появи квазінедержавних структур, які лише формально належать до третього сектора, а фактично — до першого.

В ліберальному суспільстві широке розповсюдження мають **громадські об'єднання** різних ідеологізованих спільнот, професійних, вікових, статевих, регіональних (земляцьких), етнічних, мовних та інших соціальних груп (страт), спільнот, що об'єднуються на базі аматорських або певних ситуативних інтересів тощо. Водночас, крім громадських об'єднань, членство в яких, як правило, буває відкритим для представників від-

повідних соціальних груп (страт) або будь-кого взагалі, існують також **організації**, побудовані на організаційних принципах господарської організації (різні центри, фонди тощо), але не на комерційних засадах (хоча в тій чи іншій мірі вони змушені спиратися в своїй діяльності на принцип самофінансування). Такі організації можуть не мати інституту членства, а лише інститут клієнтів або користувачів їхніх послуг.

Як перший, так і другий різновиди представників «третього сектора» суспільства — а) громадські об'єднання та б) різного роду центри й фонди — можуть бути **політизованими**, тобто орієнтуватися на конкретні політичні або ідеологічні течії (наприклад, є благодійні фонди, що спеціально створюються з метою підтримки політиків тієї чи іншої політичної партії або політичної течії), а можуть **стояти на позиціях повного або майже повного ідейно-політичного плюралізму** і бути відкритими для співпраці з представниками усіх культурно-політичних верств суспільства.

У **тоталітарному (монолітичному) суспільстві** зазначені три сектори мають такі ознаки:

А). Перший — **управлінсько-адміністративний (владний) сектор** представлений «максимальною державою» — адміністративним апаратом, що втручається майже в усі сфери суспільного життя та включає в себе: а) суто державний апарат; б) апарат одержавлених громадсько-політичних організацій (партій, молодіжних, жіночих, профспілкових об'єднань тощо) та багатьох громадських неполітичних організацій (наприклад, академій наук, добровільних товариств сприяння розвитку певних сфер суспільства), які по суті (хоча і не за своєю юридичною формою) являють собою CUANGOs — квазінедержавні організації; в) апарат одержавлених господарських структур.

Б). Другий — **підприємницько-господарський (суто економічний) ринковий сектор**, якщо він взагалі існує (як наприклад, в умовах економіки «непівського» типу), то підпорядковується детальному державному регулюванню і є об'єктом постійного адміністративного втручання.

В). Третій — **сектор сприяння самореалізації громадських ініціатив**, буває **формально** більш-менш широко представленим у вигляді проурядових CUANGOs — квазінедержавних організацій, а також — **реально** (але, як правило, в незначній мірі) у формі певних опозиційних політизованих угруповань чи деполітизованих клубних структур та схожих на них інших утворень. Добровільні **незалежні** неприбуткові організації, зорієнтовані на сус-

пільно-значущу благодійну діяльність, яка здійснюється в інтересах представників будь-яких (без винятку або майже без винятку) культурно-політичних сил суспільства, є рідкістю в тоталітарних суспільствах. Такі організації за своєю природою є антиподом тоталітарних інституцій і являють собою безпосередню загрозу системі тоталітаризму, яка протистоїть процесам розвитку інституцій громадянського суспільства.

В **номенклатурно-квазіліберальному корумпованому суспільстві** (як в його національно-капіталістичному, так і в компраторсько-капіталістичному різновиді¹⁰; як в криміналізованому та майже тотально корумпованому, так і в суспільстві з відносно контрольованою злочинністю) — цьому третьому (поряд з ліберальним та тоталітарним) «чистим» типом суспільства — можуть бути виділені такі головні сектори суспільства:

А). Перший — **управлінсько-адміністративний (владний) сектор** представлений державним адміністративним апаратом, значна частина якого по суті «приватизована» певними кланами і працює в їх корисливих інтересах, а не в інтересах суспільства в цілому. Таким чином, багато компонентів першого сектору фактично переходить у другий сектор, а реальні повноваження політично і економічно незаангажованих професійних державних службовців (штату державної служби — *civil service*) стають вкрай обмеженими. До складу управлінсько-владного сектору також входять представники різного роду (як формалізованих, так й існуючих лише де-факто) «партій влади» та різноманітні CUANGOs — квазінедержавні організації.

Б). Другий — **підприємницько-господарський (суто економічний) ринковий сектор** виступає у вигляді деяких вкраплень інституцій «вільного ринку», але ж головна його частина — це симбіоз підприємницьких та державно-владних (як присутніх у прихованому вигляді фактично «приватизованих» державних інституцій, так і відкрито діючих державних бюрократичних структур), а нерідко — також і структур суто кримінальних.

В). Третій — **сектор сприяння самореалізації громадських ініціатив**, який включає в себе майже всі ті ж компоненти, що згадувалися при аналізі ліберального суспільства, але значна частина з них знаходиться лише в зародковому стані або їх сутність спотворюється внаслідок їхнього утворення «згори» (з певними суто економічними та / або політичними цілями) представниками першого та другого секторів номенклатурно-квазіліберального корумпованого суспільства.

Влада в такому суспільстві, яка по суті не зацікавлена в формуванні інституцій громадянського суспільства (хоча в пропагандистських цілях і застосовує ліберальні гасла), нерідко (зокрема, в згаданих вище матеріалах «Слухав комітет з міжнародних справ Палати Представників Конгресу США») характеризується як **клептократія**¹¹, а інколи також як **геростратократія**¹².

Доцільно було б з'ясувати, в якому співвідношенні знаходяться ознаки зазначених вище трьох «чистих» типів суспільства в кожній з пострадянських країн і в Україні, зокрема.

4. Планування політики конкретних культурно-політичних сил, які претендують на роль носіїв ефективних програм суспільного розвитку, потребує багатофокусного, багатовимірного і поліваріантного підходу до аналізу дійсності й відповідного діючого концептуального інструментарію. Одним з компонентів такого інструментарію може бути систематизація «чистих» («ідеальних») типів культурно-політичних сил сучасної України, що базується на критерії специфіки відстоюваних цивілізаційних культурно-історичних цінностей та геополітичних програм розвитку України. На цьому теоретичному підґрунті доцільно виділяти такі культурно-політичні сили: а) **українофільські**; б) такі, що **стоять на позиціях радянського патріотизму**; в) **орієнтовані на історичні цінності Російської імперії**; г) **слов'янофільські**; д) **євразійського спрямування** (тобто такі, що орієнтуються на постсоціалістичну реінтеграцію пострадянських країн); е) **«європейської інтеграції»** та **«євро-американської трансатлан-**

¹¹ Див.: Агафонов С. Достоинства и недостатки открытых слушаний // Известия. — 1997. — 5 апреля. — С. 2.

¹² **Клептократія** може бути визначена як влада крадів, що грабують своїх співвітчизників та за безцінь розпродають національні багатства, в умовах якої корупція державних чиновників та політиків стає одним з основних стрижнів життя суспільства, а **геростратократія** — як влада марнославних осіб, які готові принести в жертву найвищі цінності вітчизни (і навіть світу) заради задоволення свого ненасиченого прагнення до самоутвердження будь-якою ціною (див.: Якушик В. Різновиди політичних режимів // Віче. — 1995. — №9. — С. 133).

¹⁰ **Національно-капіталістичне суспільство** може бути визначено як таке, в якому політична влада відстоює перспективу розвиненого капіталістичного суспільства в своїй країні, більш-менш рівноправного з іншими національними суспільствами, а **компраторсько-капіталістичне суспільство** — як таке, в якому політична влада орієнтована на обґрунтування доцільності існування та захист держави і суспільства, повністю залежних від інтересів і політики закордонного капіталу та іноземних політичних сил (див.: Політичні партії України / За ред. проф. В.М.Якушика, авторський колектив: О.П.Голубович, Т.Г.Криворучко, В.О.Кулик, В.М.Якушик. — Київ: Кобза, 1996. — С. 18).

тичної єдності»; є) космополітичні; ж) такі, в яких власна система основних цивілізаційних цінностей не передбачає певної оптимальної концепції розвитку України, а насамперед пов'язана з турботою про долю країни, що культурно й історично належать до інших цивілізацій, а також сили, що виступають з позиції необхідності консолідації та самостійного існування «ше офіційно невизнаного» або «створюваного» чи «відтвореного» народу¹³.

При цьому слід зауважити, що побудована на базі запропонованого критерію узагальнююча («універсалістська») типологія (тобто така, що безвідносно до умов сучасної України) може бути представлена в такому вигляді: а) **етно-націоналістичні сили**; б) **державно-націоналістичні або державно-патріотичні** (неетнічно орієнтовані); в) **імперські орієнтовані** (тобто такі, що виявляють імперський патріотизм або неетнічний імперський націоналізм); г) **інтернаціоналістичні**; д) **космополітичні**.

5. У пострадянських країнах для багатьох зовсім не соціал-демократичних за своєю природою політиків досить модним стає називатися «соціал-демократами». Так, до соціал-демократичного «камуфляжу» вдаються і типово право-авторитарні владні структури, яким потрібний імідж опори на багатопартійну підтримку, і деякі суто підприємницькі структури, що бажають мати надійних політичних лобістів та власні політичні «дискусійні клуби». Щодо першого варіанту, то тут досить пригадати спонсоровані «зверху» (владною й бізнесом) неодноразові спроби створити нові соціал-демократичні партії та рухи в Росії (з залученням до цього таких лояльних до вищого політичного керівництва країни діячів як О.М.Яковлев та І.П.Рибкін).

Справжнім соціал-демократам (як «лівими», так і «правими») в більшості пострадянських країн, в тому числі й в Україні, навряд чи слід розраховувати на скорий самостійний прихід до влади. Занадто вже слабкі вони з точки зору своїх організаційних та матеріальних ресурсів.

Однак за умови створення соціал-демократами необхідного інтелектуального та морально-політичного потенціалу одним з можливих варіантів їхньої ефективної політики може стати лінія

на формування широкого блоку патріотичних реформаторських сил. І одна з можливих стратегій такого блоку може полягати у розбудові «футуристичної» держави за зразком сингапурської, в якій прагматична високо професійна і морально обгрунтована державна політика дозволяє всім верствам населення реально користуватися плодами реалізовуваних в країні соціально-економічних програм, забезпечує надійну «екологічну» нішу нації у світі, гідні людини умови життя та достойне місце країни в світі, не місце країни-жебрака, не роль слабкої, безвольної держави, а держави міцної і гнучкої, що дає народу надію на майбутнє, підтримує справжню (нешовіністичну) гордість за свою власну цивілізацію, за її конструктивний вплив на світові процеси, за своє сьогодення, здобуте в нелегкій праці всіх без винятку співвітчизників.

Така стратегія органічно поєднує в собі основні сильні сторони як класичної правої, так і типово лівої політики. Мабуть в цьому і знайшли своє втілення базові принципи конструктивного центризму, орієнтованого на гармонізацію суспільного життя в цілому, а не лише на пошук способів того, як «вдержатися на плаву» правлячій еліті, яка за будь-яких обставин і жертвуючи всім, чим завгодно, крім власного добробуту, прагне якомога довше залишатися при владі, користуючись її привілеями.

6. Добре відомо, що формальний офіційний перехід важелів політичної влади в руки тих чи інших політичних сил не завжди є тотожним реальному оволодінню цими силами політичною владою (а тим більше іншими типами влади). Виходячи з цього, здається за доцільне звернути увагу на ряд моментів, що характеризують сучасну ситуацію в Україні та можливі шляхи виходу з неї.

Насамперед важливо чітко усвідомлювати, що коло нині діючої та потенційно можливої в найближчому майбутньому політичної та адміністративної еліти України є досить вузьким, а її знання та навички як соціального прошарку в цілому неадекватні потребам формування сучасної держави, не відповідають рівню передових світових зразків, хоча, безперечно, в країні серед політиків і державних службовців є яскраві особистості і перспективні групи.

Нинішня офіційна стратегія суспільно-політичного та економічного розвитку і пов'язана з нею практика також навряд чи можуть вважатися такими, що відповідають вимогам

¹³ Детальніше див.: Янушук В. Основні різновиди політичних партій (спроба комплексної типологізації) // Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації. — Київ: ІНВІП, 1997. — С. 148-149; Політичні партії України / За ред. проф. В.М.Янушука; авторський колектив: О.П.Голобуцький, Т.Г.Кривоноско, В.О.Кулик, В.М.Янушук. — С. 19-20).

передових світових зразків суспільно-економічного устрою та завданням стійкого розвитку (sustainable development).

Поповнення недостатніх внутрішніх інтелектуальних та організаційних компонентів інфраструктури вітчизняного суспільства, які необхідні для переходу до розробки та реалізації відповідної до кращих світових стандартів національної моделі суспільного розвитку, може відносно успішно розв'язуватися за рахунок використання потенціалу зовнішніх джерел знань та навичок, але лише за умови оволодіння методологією «переносу в нові умови наявного організаційного досвіду» («organisational knowledge transfer») та узагальнення багатого досвіду функціонування різних типів структур та моделей.

Є сфери суспільного життя в Україні, узагальнення сучасної ситуації в яких дає змогу визначити проблеми, що потребують:

- а) свого негайного оперативного розв'язання;
- б) зміни існуючих структур (або їх персонального складу) та (або) практики їхнього функціонування;
- в) створення умов для перегляду загальної стратегії розвитку країни або окремих сфер цієї стратегії.

З'ясування шляхів і методів розвитку в країні основ держави та політичної системи, що здатні сприяти гуманізації та гармонізації суспільного життя (як в державних кордонах країни, так і в більш широкому міжнародному контексті), повинно супроводжуватися:

- паралельним формуванням «ембріонів» майбутніх інтелектуально-організаційних (кадрових) структур, здатних розв'язувати відповідні стратегічні завдання;

- напрацюванням практики активної плюралістичної діяльності «тут і тепер», тобто: а) порушуванням перед різними владними органами й суспільством в цілому (в тому числі й у формі розробки законопроектів та інших проектів нормативних актів) конкретних проблем, що віддзеркалюють сутність поточних процесів і потреби розвитку суспільства; б) формуванням комунікативних систем для обговорення цих ключових проблем — створенням форумів для їхнього обговорення та розробкою програм їхнього розв'язання;

- обґрунтуванням та підтвердженням конкретними справами претензій на роль інтегратора всього того, що є в нашому суспільстві розумного, чесного, здатного до активної суспільно-корисної діяльності, на базі: а) відмови від принципу «чим гірше (ситуація зараз) — тим краще» (з точки зору перспектив зміни по-

літичної стратегії), б) опозиції «авангардизмам» будь-якого ґатунку, що розколюють суспільство на представників «втілення абсолютного зла» та представників «сил добра» («прогресу» тощо).

Найголовніші завдання — не боротьба з конкретними нинішніми «поганями» («зіпсованими») особами в керівництві, а розробка альтернативних («поганими») програм, зміна норм, процедур, структур, діючих та пропагованих моделей функціонування та розвитку. На шляху такої розробки (без зайвого галасу, без «надриву») нових суспільних механізмів та їхнього наступного втілення в життя повинно бути передбачено (і здійснюватиметься) також й «очищення людського (кадрового) матеріалу» при знаходженні: а) певних надійних форм і процедур «реабілітації» за минулі «неправедні дії», що були скоєні в умовах неправедної системи, а також б) способів залучення раніше «зіпсованих» груп та прошарків до активної суспільно-корисної діяльності.

7. Необхідна чітка дослідницька (ознайомча та наукова) програма, спрямована на з'ясування ряду проблем, що є найважливішими компонентами розробки серйозної альтернативної (пануючим нині стратегіям) програми суспільно-політичного та економічного розвитку. При цьому потрібним є формування декількох відповідних експертних груп та визначення стратегії внесення в загальнополітичну дискусію та в дискусію в межах конкретних професійних спільнот тих чи інших ключових проблем, розв'язання (або, як мінімум, прийняття до уваги) яких є невідкладною справою.

Може бути запропонований такий (суто попередній, приблизний) перелік деяких проблем, яким варто приділити особливу увагу з точки зору врахування конкретних аспектів світового досвіду:

- Визначення типу існуючого у нас суспільства і держави.
- Виявлення теоретично та практично можливих для нашого суспільства моделей суспільного розвитку та політичного устрою.

- Визначення типів суспільного розвитку в сучасному світі, в тому числі в межах таких національних та регіональних моделей як:

- а) моделі залежного розвитку (африканські, латиноамериканські, океанійські тощо);

- б) моделі прискореного розвитку країн Східної та Південно-Східної Азії (особливий інтерес, зокрема, представляють Японія, Сінгапур, Тайвань, Південна Корея);

в) неокомуністичні азіатські моделі (КНР, В'єтнам);
 г) чеська модель відмови від допомоги МВФ та Світового Банку;

д) східнонімецька модель «поглинання» країни сильнішим партнером;

е) естонська модель прискореної нормалізації інфраструктур країни;

є) нідерландська, німецька, скандинавські та інші національні моделі соціальної держави та соціального партнерства тощо.

— Регіоналізація країни (Канада, Німеччина, Австрія, Бельгія, Росія);

— Державне регулювання білінгвізму в суспільстві (Канада, Бельгія, Фінляндія, Норвегія) у порівнянні з системою офіційного моноплінгвізму (Франція, Німеччина, Квебек) та системою офіційного полілінгвізму (Індія, Швейцарія).

— Моделі ефективних антикорупційних заходів (Австралія, Німеччина, США, Великобританія, Сінгапур).

— Статус державних службовців та адміністративна форма (Великобританія, Франція, Японія, Тайвань, Зімбабве).

— Механізми інституціоналізації консенсусу в суспільстві, створення широких суспільних коаліцій, в які входять представники дуже різних за своєю природою сил (ПАР, Зімбабве, Японія та інші).

— Головні міжнародні політичні сили (соціал-демократи та соціалісти; ліберали; християнські демократи; мусульманські традиціоналісти та модерністи тощо) та їх міжнародні об'єднання.

— Світові інтеграційні процеси та пошук надійних «ніш» для України: а) Європа; б) СНД; в) слов'янські країни; г) Центральна та Східна Європа; д) «православний світ»; е) Причорномор'я; є) НАТО; ж) «країни, що не приєдналися» та нейтральні країни; з) «країни, що розвиваються» («слаборозвинені» країни) та країни з низкими показниками рівня «людського розвитку» тощо.

— Головні формальні та неформальні центри прийняття рішень в сучасному світі та місце України в їхній нинішній та можливий майбутній стратегії.

— Найголовніші інтелектуальні джерела альтернативних (пануючим у вітчизняному суспільстві) програм виживання та розвитку.

Тамара Ящук,
доктор філософських наук, професор

Особливості цільових орієнтацій української соціал-демократії в перехідний період

Проблема формування міцної і впливової соціал-демократії, як необхідної складової політичної структури в Україні, постане як нагальна необхідність і передумова реалізації можливого шансу трансформації українського суспільства від тоталітарної політичної системи з неефективною, структурно не самодостатньою економікою, проміздістю, малоефективною, забюрократизованою системою науки, освіти, культури, соціальної підтримки: населення до сучасного відкритого демократичного суспільства з постіндустріальною системою виробництва, ефективною соціальною інфраструктурою. Сильна і впливова соціал-демократична складова політичного життя є в умовах ринкової економіки суттєвим чинником захисту інтересів найбільш масових верств населення, гармонізації економічних і соціальних пріоритетів, соціальної стабільності і партнерства. Але цим завданням соціал-демократії в наших умовах не обмежується. Бути демократичною альтернативою, протидією антисоціальним тенденціям «дикого», криміналізованого українського капіталізму ще не досить. Традиційні цінності соціал-демократії — свобода, справедливість, солідарність, — ще мусять бути утверджені і захищені в самих своїх початках в нашому суспільстві.

Перехідний період, трансформація суспільства, криза всіх сфер життя — це ключові поняття, що виражають специфіку сучасного стану нашого суспільства. Це обумовлює ту обставину, що цільові установки соціал-демократії, які вона декларує в своїх програмних документах, не можуть обмежитися декларацією зазначених цінностей; на часі, перш за все, розробка альтернативної моделі модернізації українського суспільства, що обумовила б і досягнення завдань трансформації, забезпечила системні перетворення.

Якщо соціал-демократи хочуть, щоб завдання, які вони висувають, були реальними і користувалися підтримкою мас, вони обов'язково мусять взяти на озброєння такі поняття, як ринок і глобалізація, бо вони є основними в нових економічних умовах. Ринок сьогодні — це не альтернатива, а реальність, тому слід діяти за правилами, що діють в сфері ринку, підприємництва і конкуренції. Саме на цій основі праві будуть неоліберальну модель — «більше ринку, менше держави». Соціал-демократи не можуть ігнорувати існування ринку, але вони мусять модернізувати його, привести у відповідність теорію і практику політичної діяльності. Необхідно орієнтуватися на розробку такої моделі трансформації суспільства, котра б дозволила поєднувати ефективність економіки з принципами справедливості, ринок — з перерозподілом, приватне підприємництво — з наявністю сильної держави, що стоїть на сторожі законності, конкуренцію — з новою суспільною угодою, що створюється засобами комунікації. Демократичний соціалізм може сприйматися сьогодні як безперервний процес реформ, а не як кінцева зупинка на шляху в гіпотетичне «світле майбутнє».

Соціал-демократія стоїть перед необхідністю виробити логічну і детально пророблену систему принципів, котра б давала відповіді на ті проблеми, які гостро постають перед суспільством. Модель соціал-демократичних перетворень мусить враховувати інтереси суспільства в цілому, але і не відкидати при цьому основоположні цінності і принципи свободи, рівності, справедливості, миру і солідарності. Макроекономічні зміни мають наслідком зміни в структурі зайнятості, функціонування ринку праці в таких умовах супроводжується дуже гострими негативними тенденціями, але все ж таки проведення політики в цій сфері не може йти врозріз з законами конкуренції. Тож необхідний діалог всього суспільства, щоб максимально знизити соціальну ціну реформ, зберегти створену раніше систему соціальної інфраструктури, соціальних гарантій, загальнодоступної освітньої системи, суспільного наукового потенціалу.

Соціал-демократичне розуміння соціалізму як реформ у сфері перерозподілу з допомогою держави простіше, доступні і історично більш здійсненні на досягнутому рівні розвитку економіки і суспільства. Спроби звинувачувати соціальну державу в марнотратстві, вимоги введення «ринкових» правил в сфері комунальних послуг, охорони здоров'я, освіти, культури — неспроможні і несправедливі, оскільки на їх створення і підтримання держава забирала левову частку виробленого трудящими

додаткового продукту, іноді навіть необхідного. Крім того, зниживши безоплатно заохочення найбільш активної і кваліфікованої частини населення, держава мусить нести відповідальність за наслідки її згубної економічної політики. Щоб запобігти соціального вибуху і більш радикального варіанту (лівого або правого) політичного режиму, держава мусить забезпечити хоча б соціальний мінімум у всіх галузях соціальної політики.

Зміни, що відбуваються в державі в цілому, відповідають політичним намірам і соціальним інтересам компартноменклатури і були спрямовані на здійснення плану авторитарно-номенклатурної модернізації країни. Соціально-економічний аспект цієї трансформації передбачає легальне оволодіння найбільш дохідною, привабливою частиною власності в інтересах партноменклатури кланів, які використовують важливі влади, відсутність дійсно представницької демократії для перерозподілу через бюджет і інші канали державних коштів, створення фінансової основи забезпечення збереження влади, що гарантує кланам і на майбутнє режим найбільшого сприяння. За таких обставин вимога демократизації суспільства і влади стає однією з найактуальніших цілей соціал-демократії.

Настав час ставити питання про «другу хвилю» громадянської активності, яка б довершила реалізацію тих завдань, які народ України підтримував у 1991 році. Саме соціал-демократії повинні стати гарантом демократичних перетворень, розробити і запропонувати суспільству демократичний варіант модернізації суспільства.

Соціал-демократична ініціатива, альтернатива модернізації суспільства, проведення приватизації, яка залишалася поза увагою соціал-демократії, особливо практичні її аспекти, повинна розроблятися з точки зору інтересів і позицій тих соціальних верств, які складають найбільш кваліфіковану частину робітників, науково-технічної інтелігенції, тобто вона мусить представляти інтереси найбільш модернізованої частини працівників найманої праці, найбільш кваліфікованої. Саме ці верстви і складають найбільшу цінність промислового потенціалу України. Спираючись на цю частину працівників найманої праці, досить чисельну, ідучи низу, не через ті чи ті інституції, не через традиційний парламентаризм, а через створення альтернативних масових структур, які відображають устремління масових прошарків, що можуть скласти середній клас, йти поступово до влади через низові органи самоврядування, що найближче стоять до повсякденних потреб людей праці.

Такий досвід має місце в деяких країнах Латинської Америки, де ліві партії (наприклад, в Бразилії) обрали саме таку тактику після провалу марксистського варіанту віднайшли нову стратегію утвердження соціал-демократичної програми. Приходячи до влади, вони здійснювали і демократизацію суспільства, і вирішували в межах соціал-демократичної програми модернізаційні зміни в суспільстві.

Розвиваючи думку про необхідність особливих цільових орієнтацій соціал-демократії, про можливість створення особливої моделі модернізації суспільства, можна сформулювати ряд тез про перспективи соціал-демократичної альтернативи в Україні. Оскільки після першої хвилі трансформаційних змін в Україні за період незалежності відбулись деструктивні процеси, і від спроб, не завжди вдалих, впровадження неоліберальної моделі, які трансформувались в особливий варіант номенклатурної приватизації (або як її влучно називають «прихватизації», маючи на увазі значний кримінальний присмак цих процесів, що мало наслідком перетворення державних інституцій в механізм привласнення створеного працюю кількох поколінь суспільного багатства), відбувся «відкат» до висхідної точки, номенклатура взяла реванш, виникла необхідність розробки нової програми дій соціал-демократії.

Перехідний період ще не вийшов остаточно за межі старо-го історичного типу суспільної системи, наше суспільство лише умовно може бути зараховане до посткомуністичного. При владі ті ж самі клани, тільки перефарбовані в інші кольори, позбавлені навіть видимості партійної і державного контролю, з неймовірно розширеними матеріальними, фінансовими і організаційними можливостями. Значна частина цього пануючого прошарку має ті ж привішши і навіть кабінети, що й раніше. Є всі підстави стверджувати, що народ відсторонений від влади ще більше, ніж в радянські часи (мається на увазі не можливість періодично закреслювати якісь привішши в бюлетенях під час виборів, а реальний вплив на владу, не кажучи вже про контроль над нею).

Різко скорочені реальні повноваження представницьких органів, вони можуть до певної міри загальмувати дії виконавчої влади, але реального впливу на економіку, соціальну сферу вони практично не мають. За останні два роки посилилась тенденція делегування в представницькі органи влади представників правлячих кланів, або навіть їх лідерів, оскільки процеси приватизації в інтересах кланів просунулись доволі далеко і є необхідність легалізувати і легітимізувати досягнуте.

Незалежний і неупереджений суд — то поки що недостатня мрія; якщо він і незалежний, то від права — такою є розповсюджена оцінка третьої влади в Україні.

Ідея приватизації настільки дискредитована, що соціал-демократичні програмні завдання обов'язково мусять включати вимогу впорядкування і жорсткого контролю з боку громадськості через об'єднання трудящих, інакше все більшої популярності набуватиме вимога реприватизації в її найбільш деструктивних формах — конфіскації власності, колективізації трудовими колективами, що різко забезпечує ефективність виробництва.

Справа політичної перспективи соціал-демократії, посилення її впливу в суспільстві — ініціювання власних програм приватизації та післяприватизаційної підтримки підприємств.

Сьогодні державна влада, що знаходиться в руках старої партноменклатури, (яка не змогла в процесі приватизації в своїх інтересах забезпечити ефективне управління виробництвом), використовується для підтримання винятково низької ціни основної частини робочої сили і рівня споживання більшої частини населення. Такий стан речей є необхідною умовою підтримання на плаву виробництва, він до певної міри компенсує неефективність управління економікою, небачені масштаби казнокрадства. Соціал-демократична альтернатива приватизаційних програм повинна бути зорієнтована на утвердження ефективної організації господарювання на основі створення відповідального власника, що здатний організувати розширене відтворення, модернізацію структури і технологій виробництва, сприяти інвестуванню в економіку України внутрішніх і зовнішніх фінансових ресурсів.

Здійснена до сьогодні приватизація не лише не забезпечила ефективності економіки, але й сприяла руйнації кадрового потенціалу суспільства. Йдеться не про необхідні структурні зміни, без яких не обійтись в процесі структурних перетворень в економіці, а про загрозливі процеси деіндустрізації, втрату професійно-кваліфікованої якості вітчизняного трудового потенціалу, руйнування вітчизняних шкіл у сфері науки і високих технологій. Досить помітним стає переважання в структурі виробництва низькотехнологічних галузей, сировинна спрямованість експорту тощо. Водночас руйнується і соціальна база демократії. Замість створення внаслідок приватизації чисельного середнього класу, що декларувалося як одна із цілей приватизаційних процесів, відбувається все більш глибоке розширення суспільства, його поляризація.

На часі створення масового демократичного руху на базі соціал-демократичної альтернативи, яка б запропонувала не загальні гасла свободи, справедливості, демократії тощо, а чітку програму дій щодо встановлення контролю над роздержавленням власності, використанням державного майна (в тому числі доходів державних підприємств), визначення стабільної економічної бази для фінансування соціальної сфери, усунення передумов розростання тіншової економіки і корупції державних посадових осіб, контроль за доходами і видатками посадових осіб з популістського гасла мусить перейти в узаконену практику організації державної служби.

Неоліберальний експеримент за своїми результатами, як свідчать дані багатьох соціальних досліджень, виглядає гірше, ніж минуле, з його стабільністю, хай і зафіксованою на низькому рівні. Це породжує загрозу утопічного варіанту «шляху назад» на основі неототалітарної моделі, яка є цілком вірогідною і може використовуватися силами, що сповідують праворадикальні та ліворадикальні погляди, широко послуговуються соціальною демагогією, спекулюють на неготовності досить масовидних прошарків до модернізаційних інновацій, які перевищують здатність цих суспільних угруповань до адаптації в нових умовах. Саме ця частина суспільства є соціальною базою лівого радикалізму на націоналістичного екстремізму.

Соціал-демократія в своїх цільових установках повинна орієнтуватися, на наш погляд, на той варіант справді центристської позиції, яка є якщо не спробою синтезу, то певного компромісу важливих принципів лібералізму в сфері політики і економіки з вимогами збереження тих соціальних досягнень, які називають здобутками «реального соціалізму» і які насправді є сьогодні передумовою збереження суспільного миру, як і основою збереження передумов модернізації суспільства. Руйнація створеної системи соціальної підтримки, освіти, науки, культури відкине Україну далеко назад, до межі «третього світу», оскільки реальний стан економіки не здатен забезпечити найближчим часом створення заново цієї досить потужної системи. Більше того, є загроза перетворення країни на сировинний додаток до більш розвинених систем світової економіки.

Те, що неоліберали вважають непомірним тягарем для держави, «непотрібною розкішшю», може стати, за умов розумного використання і мінімальної підтримки, основою подальшого розвитку.

Економічний спад різко обмежує можливість надання кожному працівникові достойного робочого місця з належною оплатою праці. Стагнація виробництва, велика армія безробітних або частково зайнятих у виробництві викликає кризові явища, особливо це позначається на можливостях держави через бюджет підтримувати соціально незахищені прошарки. Неможливість поєднати на практиці зростання економіки, повну зайнятість та справедливий перерозподіл зводять нанівещь суспільну угоду, на якій мусить будуватися модель трансформування суспільства, суспільство не готове платити за реформи різким падінням життєвого рівня, втратою соціальних досягнень, руйнацією господарського комплексу.

Той факт, що жодна з суспільних сил в Україні не одержала підтримки більшості населення своїй програмі перетворень, не означає, що соціальна політика, орієнтована на модель соціальної держави мусить бути відкинута на користь неоліберальної моделі, націленої на соціальний мінімум. Спроби впровадження неоліберальної моделі показали повну її неспроможність в специфічних умовах посткомуністичних суспільств, де повністю було зруйновано необхідні для ліберальних засад організації суспільного життя механізми самодіяльності практично у всіх сферах життєдіяльності особи. Кавалерійська атака неолібералів вітчизняного зразка на одержавлену економіку нічим не краща від більшовицької атаки на капітал в часи воєнного комунізму. Наслідком її є не реформування суспільних структур, а їх хаотичний прискорений розпад, в якому дуже повільно з'являються своєрідні «точки біфуркації».

Водночас функціонування різних систем соціального забезпечення та соціальних гарантій не може здійснюватись за рахунок втрати стимулів до продуктивної праці і успішного законного бізнесу, мотивації до соціальної солідарності в часи трансформаційних змін. Підтримання рівноваги між рівнем гарантованості прав громадян і вимогами економічної ефективності орієнтує на пошук такої програми дій, яка б у перехідний період поєднувала в собі певний баланс неоліберальних і соціал-демократичних підходів. Звісно, це потребує дотримання чіткої межі компромісу, але він необхідний в умовах кризи цільових установок виробництва, відсутності в суспільстві традиції поздержавного підприємництва, для формування і розвитку якого потрібні особливі умови, система сприяння з боку держави та спілок найманих працівників, певний психологічний клімат в суспільстві. Створення системи соціального парт-

нерства також є необхідним і найбільш ефективним засобом створення економічних умов соціальних гарантій.

Як уже зазначалося, радянський варіант індустріалізації від самого початку орієнтувався на функцію патерналістську у відношенні до суспільних груп з боку держави. Ми мали не просто одержавлену економіку, одержавленими були всі сфери життя. Все господарство країни було певним варіантом величезної латифундії з одним хазяїном в особі генсека на чолі. В такій системі повністю були ліквідовані будь-які прояви самодіяльності особи, функція підприємництва, що складає основу модернізаційної трансформації суспільства від традиційного до індустріального, була модернізована державою і втратила необхідну їй гнучкість, динамізм, мобільність. В культурі зник цілий пласт, її необхідний складник — управлінська і підприємницька культура на рівні приватного індивіда, здатного до самоорганізації і відповідального за своє життя і добробут своєї родини. Тому завдання соціал-демократії не зводиться лише до традиційного — захисту прав трудящих, найманих робітників. Це значною мірою соціотворча функція, розробка демократичної альтернативи, принципово нової моделі модернізації посткомуністичного суспільства, яке досягло значних успіхів в індустріалізації, в створенні досить розвинутої системи освіти, науки, культури, створило досить широкую систему соціальних гарантій, хоча і недостатньо ефективну, громіздку, забюрократизовану, з позаекономічними вехлами управління.

Розглядаючи політичні цільові установки лівих сил в Україні, слід зауважити, що коли вони концентрують увагу на відновленні політичних свобод чи захисті прав трудящих, їм загрожує втрата стратегічної перспективи. Вони будуть приречені довгий час виступати в ролі «постійної опозиції» або більш радикального союзника при досить правоцентристському уряді. На наш погляд, ліві сили, що мають соціал-демократичну платформу, потребують серйозної радикальної і реалістичної програми, зорієнтованої не на «мобілізацію» мас, а на створення умов їх реальної участі в соціальних перетвореннях на рівні структур повсякденності. Не тільки періодично роль електорату мусить належати суспільним групам, а й реальна функція участі і контролю в процесах організації системи влади і управління.

Без стратегії розвитку, яка б враховувала інтереси найбільш знедолених і забитих верств населення, неможливо добитися змін в межах демократії. «Відсталі», «немодернізовані» шари со-

ціал-демократи не просто мусять вести за собою. Необхідно знаходитись в постійному діалозі з ними, шукати прийнятних компромісів, сприяти тому, аби вони реально «вписались» в процес модернізаційних змін. Ліворадикальне гасло «владу трудящим» — абстрактне і неконструктивне, оскільки сам світ праці є дуже неоднорідним. Відсторонити від влади стару і нову олігархію, правлячі місцеві клани, замінити пануванню еліт «демократією участі» може лише уряд, що спирається на найбільш кваліфіковані і освічені прошарки трудящих. Вони не завжди найбільш радикальні у своїх вимогах, але, безперечно, найбільш послідовні у діях. Для такої стратегії протверення суспільства потрібна не авангардна партія, а саме соціальний авангард, який складається з кваліфікованих працівників, що зацікавлені в модернізації суспільства як необхідній умові реалізації їх корінних інтересів, з забезпечення стабільності в суспільстві, контрольованості інноваційних процесів.

Завдання, що поставлені, але так і не вирішені ліберальними ідеологами модернізації, доведеться вирішувати на новій основі. Успішне подолання відсталості можливе лише тоді, коли економічні і соціальні реформи, забезпечені політичною підтримкою соціального авангарду, будуть сприяти ліквідації кричущого розриву між сучасними і традиційними секторами, передовими і відсталими підприємствами, розвинутими містами і регіонами та відсталого глибинкою, коли «проміжні» технології і відповідна соціальна політика допоможуть перекинути «місток» між сучасними і відсталими шарами трудящих. Політика, спрямована на такі цілі, зможе забезпечити дієсну єдність працівників, що живуть за рахунок продажу робочої сили. Здатність соціального авангарду, найбільш кваліфікованих, конкурентоспроможних працівників створити умови оволодіння державною владою запезить від готовності і вміння забезпечити новий соціальний компроміс, який враховує все багатомайття інтересів мас і водночас гарантує лідерство кваліфікованої праці, а не маргіналісів. Соціал-демократи мусять оволодіти мистецтвом компромісу не лише з неолібералами, але і з широкими верствами трудящих, які стали жертвами модернізаційних процесів, роздержавлення і приватизації, що мають наслідком структурні зміни на ринку праці, не амортизовані державною підтримкою в необхідних масштабах. Більше того, коливання державних органів між лінією неолібералів на критерій економічної ефективності, ринкової доцільності існування багатьох виробництв і ліворадикальним вимогами соціальної підтримки

всіх і вся без чітко продуманої політики інвестування структурних перетворень на ринку праці, веде до втрати всякої мотивації в сфері праці і підприємництва у виробничій галузі.

Слід відмовитися від поширеної ілюзії, що має в своїй основі яacobинсько-просвітницький концепції, згідно з якими можна втілити в життя шляхом «перетворень згори» готову індустріальну європейську модель. Соціал-демократи мусять сприяти змінам «знизу», що спираються на створені на місцях осередки самоорганізації найманих працівників, готових обстоювати через ці осередки свої професійні і соціальні інтереси, вирішувати свої проблеми. Замість того, щоб викинути з крісел «поганих політиків» і зайняти їхні місця, соціал-демократи за умов України повинні зробити ставку на перерозподіл влади. За таких умов влада виникає не як результат чергових виборів, що практично не впливають на процес трансформації суспільства, а стихійно формується масами знизу, які створюють свої політичні організації та інституції, що, поступово оволодіваючи органами самоуправління на місцях, готують ґрунт і для формування дієвої політичної сили в центрі. Без цього навіть утворення більшості соціал-демократії в парламенті та уряді не дасть практичних результатів, а лише може дискредитувати соціал-демократів, що можна спостерігати в деяких пострадянських країнах. Не можна забувати, що форми парламентаризму, як вони функціонують в розвинутих західних демократіях, спираються на велику попередню історичну роботу політичних сил, що заклала основи впорядкованості і стабільності в реалізації різноманітних інтересів в суспільстві.

В країні, що одночасно здійснює комплекс перетворень в сфері національних відносин, в економічній, соціальній і політичній структурах, здійснює радикальні перетворення в сфері культури, в суспільній психології тощо, самих лише парламентарних форм впливу на перебіг змін у суспільстві явно не достатньо. Виключення з трансформаційних процесів, з керування ними більшості суспільства, обмеження бази формування і прийняття рішень лише закнутими коридорами вищої влади мало своїм наслідком глибоке відчуження між правлячою елітою і більшістю населення, байдужість і тулу покірність населення щодо здійснюваних над ним експериментів. Але ця байдужість і покірність, які політична олігархія любить видавати за особливий похвальний менталітет українського народу, вияв його особливої толерантності, приховують грізну можливість неконтрольованого соціального вибуху на кшталт албанського.

Юрій Буздуган,
народний депутат України

Правові засади становлення соціального партнерства в Україні

Визначення проблеми

Ситуацію, в якій знаходиться сучасна Україна, необхідно розглядати не тільки через призму кризових процесів у різних сферах суспільного життя. Потрібно знаходити паростки того позитивного, що закладає підвалини європейської України, сприяти їх зміцненню та розвитку.

За цих обставин, право постає у якості важливого інструменту стимулювання нових процесів. Користуватися ним потрібно виважено, оскільки те, що зараз закріплюється у законах, визначить перспективи України на багато років.

Соціальне партнерство, на нашу думку, є такою соціальною технологією, втілення якої у практику створить міцні підвалини громадянського суспільства, стабільного суспільного розвитку.

Більш зрозумілою стане цінність соціального партнерства для України, якщо визначити зміст цього поняття через окреслення предметного поля, в якому застосовується соціальне партнерство:

узгодження соціально-економічної політики, насамперед політики доходів;

узгодження базових показників соціальної справедливості та основних гарантій захисту населення;

переважно переговорний характер вирішення розбіжностей.

Перелік можна продовжити, але і цього стає достатньо для того щоб зрозуміти чого зокрема нам сьогодні бракує для вирішення проблем пов'язаних з рівнем межі малозабезпеченості, заробітної платою, хвилею страйків і т.і.

Аналізуючи досвід перетворень в Україні, можна сказати, що, ідеї соціального партнерства поступово вкорінюються у суспільній свідомості. Але на шляху їх практичного втілення

існують суттєві перешкоди, які головним чином пов'язані з принциповими вадами попереднього типу економічного розвитку та помилками у виборі стратегії реформування економіки, особливостями виникнення та вирішення соціально-трудових конфліктів.

Домінування державної форми власності, централізовано-бюрократична система управління економікою, залежність від експорту компонентів без яких не можливе її нормальне функціонування, безумовно відносяться до спадщини, яку Україна отримала в «додаток» до власної незалежності. Але сьогодні, українська економіка страждає не тільки через об'єктивні труднощі, які пов'язані зі структурною перебудовою економіки. Політиці реформ бракує гнучкості.

Використання обмеженої кількості управлінських засобів структурної перебудови призвели до накопичення небезпечних тенденцій у змінах цілого ряду макроекономічних показників, та в цілому у соціальній структурі суспільства. Найбільш виразними прикладами цього є зміна долі заробітної плати та прибутку у валовому внутрішньому продукті (ВВП), та собівартості продукції (СВП), руйнування структури самої заробітної плати, значне та небезпечне, як в економічному, так і в соціальному сенсі, розширення населення за рівнем доходів. Зміни відбуваються саме у тих царинах, які безпосередньо відносяться до компетенції соціального партнерства.

При нормальному співвідношенні середньої та мінімальної заробітної плати у 2-2,5 рази (у колишньому СРСР — 2,2 рази, у Франції — 2 рази, у Польщі за часів шокової терапії — 2,4 рази), на початок 1996 року ми мали — 55,2 рази. У країнах з розвинутою економікою як правило спостерігається стабільна структура розподілу населення за рівнем доходів: 10% — багатих, 20% — бідних і 70% — людей з середнім рівнем достатку. Подібна соціальна структура, в першу чергу, і зумовлює стабільність внутрішнього ринку споживання та збалансованість і стабільність економіки. В Україні останнім часом панує однозначна тенденція до формування протилежної структури, коли абсолютна більшість населення — до 90% знаходиться за межею бідності.

Хронічною хворобою стала безвідповідальність держави у виконанні нею зобов'язань перед громадянами навіть стосовно забезпечення мінімальних соціальних гарантій. Найбільш

яскраво це виявилось у постійному зволіканні реалізацією цілої низки рішень пов'язаних з межею малозабезпеченості.

За умов відсутності комплексної політики запобігання та упередження соціально-трудових конфліктів та нерозвиненості інституалізованих форм їх розв'язання, до негативних економічних наслідків приєднуються ще й політичні. Це значно знижує ефективність переговорного процесу, можливості локалізації конфлікту в соціально-економічній сфері. У найбільш масових та гострих випадках конфронтації суто економічні вимоги поєднуються з політичними — страйкуючи вимагають відставки Уряду, Президента, Верховної Ради, зміни соціально-економічного устрою.

З вищенаведеного очевидно, що економічне реформування не зможе досягнути своєї головної мети — оптимізації розвитку суспільного виробництва — без активної соціальної політики, без залучення потенціалу усіх суб'єктів соціально-трудового процесу.

В цей момент можна виділити п'ять основних пріоритетів соціальної політики:

- забезпечення соціальної стабільності в державі,
- стабілізація ринку праці,
- нормалізація споживчого ринку,
- соціальне забезпечення,
- регіональна довгострокова політика (розвиток молодіжної, культурної, спортивної інфраструктур, демографічна політика та інш.).

Перший пріоритет включає забезпечення, насамперед, соціально-економічної стабільності.

Досягнути соціально-економічну стабільність можливо двома засобами:

- або через застосування методів поліцейської держави, економічний примус та придушення,
- або через сприяння становленню неконфронтаційних форм узгодження інтересів.

Природно, що відверті та приховані насильницькі методи використовуються будь-яким урядом, за визначенням держава є монополією на насильство.

Але спиратися виключно на такі методи може лише той, хто не збирається ще раз проходити через вибори, свідомо йде на відмову від цінностей демократичного, цивілізованого суспільства. Тільки другий засіб дозволяє каналізувати конфлікти в русло конструктивного розвитку виробництва та суспільства в цілому, про що недовомовно свідчить багаторічний досвід країн з розвинутою ринковою економікою.

Соціальне партнерство є ефективним важелем активної соціальної політики, необхідним елементом суспільного життя взагалі, і в якості такого елементу воно має тріочну структуру.

Під соціальним партнерством звичайно розуміють: по-перше, систему відносин між головними учасниками виробничого процесу, яка дозволяє визнати розбіжності інтересів та узгодити їх переважно завдяки переговорам, через пошук компромісних взаємоприйнятних рішень;

по-друге, особливий вид суспільних відносин між різними соціальними групами з приводу створення оптимальних умов розвитку економіки;

і, нарешті, по-третє, специфічний метод досягнення балансу та реалізації соціально-економічних інтересів трьох суб'єктів цих відносин — держави, найманих працівників та роботодавців.

Створення системи соціального партнерства включає комплекс заходів інституційного, інфраструктурного та законодавчого характеру.

Якщо казати про законодавче забезпечення соціального партнерства, потрібно відповісти на перше запитання:

Чи є потреба у низці спеціальних законів?

Ми знаємо приклади, коли в одних країнах при наявності відповідних законів, відсутня ефективна система соціального партнерства, і, навпаки, — приклади її ефективного функціонування при відсутності спеціальних законодавчих актів.

Чи не стануть зайвими наші спільні зусилля по розбудові законодавчих підвалин соціального партнерства відповісти майбутнє. Ми ж маємо висловити ті доводи, якими керуємось у цій справі.

Звертаючись до визначення соціального партнерства, необхідно підкреслити, що найбільш суттєвим, принциповим моментом соціального партнерства є добровільність, особливий статус головних суб'єктів соціально-трудових відносин —

їх рівноправність, і, тому, — самостійність у виборі механізмів та процедур узгодження інтересів.

Певні здобутки у розбудові громадянського суспільства потребують додаткових гарантій свого існування, мають бути законодавчо закріплені.

Ми пішли шляхом створення законодавчого комплексу, який має стимулювати розвиток соціального партнерства, задавати певні правила взаємодії основних суб'єктів соціально-трудових відносин.

Говорячи про необхідність комплексного правового забезпечення соціального партнерства, потрібно враховувати, що в Україні існує розвинене законодавство, яке визначає правові умови функціонування соціально-трудових відносин, існують принципи та традиції його застосування.

І коли ми визнаємо, що відсутні ті чи інші правові акти, — ми маємо усвідомлювати, що нові законопроекти з питань соціального партнерства не тільки і не стільки компенсують недоліки законодавства, скільки вносять в нього нові принципові положення. Таким чином, ми маємо перед собою складне завдання перебудови всієї системи соціально-трудового законодавства.

Для створення комплексної правової системи з соціального партнерства (мова йде про блок спеціалізованих законодавчих та нормативних актів) треба мати дев'ять законодавчих актів, з яких на сьогодні прийнято тільки три — Закон України «Про колективні договори і угоди», Закон України «Про вирішення індивідуальних трудових спорів» та Закон України «Про оплату праці».

Ще ряд законопроектів — «Про вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», «Про соціальне партнерство», «Про професійні спілки» проходять слухання у Верховній Раді.

Центром соціальних досліджень ім. В.Старосольського та групою позаштатних консультантів комісії з питань соціальної політики та праці підготовлений законопроект «Про механізм соціального партнерства на рівні підприємства».

Розпочата розробка ще двох проектів — «Про об'єднання роботодавців» та «Про наглядові ради».

Кожен з цих документів є самостійним правовим актом, але крім того являє собою необхідний елемент цілісної системи, яка складається:

по-перше, з визначення загальних принципів функціонування та організаційної структури системи соціального партнерства,

по-друге, з визначення правових умов становлення та діяльності сторін-партнерів,

по-третє, з регламентування механізмів і процедур попередження та вирішення соціально-трудових конфліктів, досягнення узгоджених рішень між сторонами.

Очевидно, для підвищення ефекту було б доцільним прийняти основний пакет законопроектів з соціального партнерства у короткий проміжок часу. Цілком реально виконати це завдання вже в цьому — 1997 році.

Сторони соціального партнерства

Головною перепорою для розвитку відносин соціального партнерства зараз в Україні є проблеми не законодавчого і не інфраструктурного, а інституційного характеру. Йдеться про брак інституційної визначеності сторін (насамперед, звичайно, об'єднань роботодавців), та несталість їх статусу рівноправних, відповідальних партнерів.

У цьому питанні можна знайти цілу низку гострих проблем, які головним чином пов'язані з окресленою вище ситуацією домінування держави у всіх галузях та на всіх рівнях суспільства, але й таких проблем, які мають інші, у тому числі специфічні для тієї чи іншої сторони, джерела.

Якщо професійки, при всіх їх проблемах, можна визнати представниками найманих працівників, то репрезентативних об'єднань роботодавців, об'єднань, які б охоплювали більшість представників цієї соціальної групи, не існує. Тому створення таких структур — є першим проміжним пунктом на шляху до наміченої мети.

Це питання має бути вирішеним і у правовому аспекті. Тільки в останні роки в нашій законотворчій практиці поняття роботодавець набуває певної визначеності, оскільки в минулі часи сама контроверза «роботодавець — найманий працівник» — суперечила ідеології і, строго кажучи, практиці соціалістичного, адміністративно-командного господарства.

Головним чином цей термін використовувався в практиці укладання трудових договорів, і зараз, саме за умов загост-

рення соціально-трудових суперечностей і зростання значення договірної практики, ми повинні визначитися щодо нього.

Зараз, окрім традиційних категорій: держави-власника та уповноваженої власником особи, — головним чином, директорів державних підприємств, — під це поняття підпадають власники та менеджери підприємств інших форм власності.

В законопроекті «Про соціальне партнерство» визначаються принципи представництва роботодавців в соціальному партнерстві:

необхідність формування єдиного представника від об'єднань роботодавців,

а у разі недосягнення між роботодавцями, їх об'єднаннями згоди з цього питання, визнання представником — тих роботодавців, об'єднань, на підприємствах яких зайнята більшість трудящих країни, галузі, території.

Останнє положення особливо важливе в контексті практики укладання колективних договорів: сьогодні виконавча влада представляє сторону роботодавців і в тих випадках, коли більшість підприємств галузі належить до недержавної форми власності.

Відповідні зміни повинні бути зроблені і в законі «Про колективні договори і угоди».

Восени минулого року указом Президента було створено Раду роботодавців та товаровиробників при Президентові України (РРТ). В Положенні про цей консультативно-дорадчий орган не передбачені механізми представництва в ньому різних об'єднань роботодавців, що, на нашу думку, є серйозним недоліком, який створює серйозну небезпеку використання цього органу в політичних цілях. Але, безперечно, створення легальних форм представництва інтересів роботодавців на національному та регіональному рівнях (за Положенням передбачене створення відділень РРТ в регіонах) сприятиме процесу інституціалізації сторони роботодавців.

На сьогодні вбачається ефективний механізм консолідації роботодавців — допущення такого об'єднання до управління (зрозуміло на трипаритетній основі) соціальними фондами. Головним аргументом на користь такого рішення є те, що ці фонди формуються виключно за рахунок відрахувань з підприємств та найманих працівників. Між тим, за останній рік ситуація навколо окресленої проблеми суттєво не змінилася, і зволікання щодо її вирішення не йдуть на користь справі.

Тому доцільно було б провести експеримент по управлінню одним з таких фондів (наприклад фондом соціального захисту інвалідів чи фонду зайнятості) на трипартитній основі.

Органи соціального партнерства

Іншим важливим завданням інституційного забезпечення соціального партнерства є створення системи органів, через які реалізуються, закріплюються партнерські відносини. Важливими принципами розбудови такої системи повинні стати розгалуженість та децентралізація. При додержанні таких вимог стане реальною ситуація, коли велика кількість регіональних, галузевих проблем буде вирішуватися на місцевому чи галузевому рівнях.

Вже зараз у різних регіонах утворюються ради соціального партнерства — показовий факт, який свідчить про зацікавленість органів управління на місцях, профспілок у використанні методів соціального партнерства при вирішенні гострих проблем.

Але, очевидно, що це тільки початок. Потрібні скоординовані заходи з боку органів державного управління, профспілок та роботодавців, які ініціюють виникнення органів соціального партнерства, стимулюють їх розвиток, для забезпечення яких необхідно створення відповідних правових умов.

В 1993 році за наказом Президента була створена Національна рада соціального партнерства. Відповідне положення визначило її правовий статус як постійнодіючого консультативно-дорадчого органу при Президенті України, окреслило коло її компетенції:

узгодження шляхом тристоронніх консультацій позицій сторін у соціально-трудовій сфері
участь у підготовці висновків щодо законів і законодавчих актів з відповідних питань
підготовка пропозицій щодо Генеральної та галузевих тарифних угод і т.ін.

Трьохрічний досвід роботи цього органу визначив недостатній статус НРСП: не рідко пропозиції та рекомендації Національної ради ігнорувалися урядовою стороною. Рекомендації Національної Ради соціального партнерства повинні бути обов'язковими для розгляду органами державної виконавчої влади. Цей недолік може бути виправлений, якщо буде

прийнята існуюча редакція статті 4 законопроекту «Про соціальне партнерство».

Таке законодавче закріплення має також підвищити статус домовленостей, які досягаються на засіданнях НРСП. У цьому є потреба, оскільки не лише урядова сторона, але й сторони профспілок та роботодавців проявляють незобов'язливе ставлення до них, коли не зважаючи на ці домовленості, розпочинають нове коло з'ясування стосунків за межами НРСП. Обов'язковість додержання досягнутих домовленостей є одним з важливих принципів світової практики соціального партнерства.

Іншою проблемою функціонування НРСП є недостатня визначеність принципів представництва сторін. Хоча зараз склад представників профспілкової сторони відповідає наявній ситуації, нез'ясованість цього питання може привести до ускладнення роботи НРСП у майбутньому. Це ж саме стосується представництва сторони роботодавців —, на наш погляд, підвищення статусу НРСП та визначеності принципів представництва зможуть стати додатковим стимулом до становлення повноцінних об'єднань роботодавців.

Механізми соціального партнерства

Укладання колективних трудових договорів і тарифних угод є ключовим елементом становлення та функціонування системи соціального партнерства. Саме через вкорінення колективно-договірної практики відбувається перехід від «конфліктного суперництва» до «конфліктного співробітництва» у регулюванні соціально-трудових відносин.

Розуміння важливості цієї обставини знайшло своє правове відображення у статті 17 закону «Про підприємство», яка передбачає обов'язковість укладання колективних договорів. А сама колективно-договірна практика набула законодавчого оформлення у законі «Про колективні договори і угоди».

У законопроекті про «Соціальне партнерство» передбачено, що соціальне партнерство може забезпечуватися його сторонами шляхом проведення консультацій, ведення переговорів, укладання колективних договорів і угод, сприяння запобіганню і розв'язанню колективних трудових конфліктів та розгляду і вирішенню претензій та розбіжностей.

До головних проблем колективно-договірної практики, які потребують правового врегулювання, можна віднести:

створення профспілкам та роботодавцям умов для ведення відповідального, конструктивного та рівноправного діалогу; інституалізації механізмів запобігання, упередження та вирішення колективних трудових спорів (конфліктів).

В законі «Про колективні договори і угоди» визначені правові засади розробки, укладення та виконання колективних договорів і угод. У відповідних статтях закону знайшли своє відображення й положення Конвенцій та Рекомендацій МОПу стосовно:

змісту колективних договорів і угод, надання профспілкам права на представництво інтересів найманих працівників, неприпущення ведення переговорів та укладання колективних договорів і угод від імені працівників організаціями і органами, які фінансуються власниками, застосування примирних процедур для врегулювання розбіжностей у позиціях сторін.

Однак, майже дворічний досвід застосування закону та зміни, які відбулися у суспільному житті, недовмовно говорять про необхідність внесення в нього змін і доповнень.

По-перше, це стосується проблеми більш чіткого правового визначення сторін колективного договору, угоди і відповідного визначення права на ведення переговорів і укладання колективних договорів, угод.

Колективно-договірна практика продемонструвала відсутність реальної альтернативи профспілкам у якості довгострокових органів представництва інтересів найманих працівників. Тому в законі у статтях 3 та 4 повинно бути закріплене їх пріоритетне право на ведення переговорів та укладання договорів, при збереженні за трудовим колективом права, у разі незадоволеності діями профспілки або за умов відсутності профспілок на підприємстві, делегувати право укладання договорів іншим органам представництва інтересів найманих робітників.

Поява останнім часом нових профспілок і профспілкових об'єднань та загострення відносин між ними, вимагає внесення доповнень у статтю 4 про неприпустимість відмовлення будь-якій профспілці чи профспілковому об'єднанню у праві на участь у створенні спільного представницького органу, ведення переговорів і укладання колективних договорів, угод.

Слід виважено розглянути й можливості та наслідки змін відповідних положень статті 5 про укладення кількох

угод та колективних договорів у разі недосагнення згоди між профспілками у спільному представницькому органі.

Потрібно ув'язати відповідні положення статей 10 та 11 з положеннями законопроекту «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», що дозволить розширити кількість засобів пошуку компромісних, взаємоприйнятних рішень, та примножити можливості запобігання ексцесивних форм вирішення колективних трудових спорів.

Проблема розбудови інституалізованих форм запобігання та упередження колективних трудових спорів (конфліктів) у першу чергу пов'язана з вибором моделі механізму застосування примирення, посередництва та трудового арбітражу.

Аналізуючи досвід розвинутих країн, можна зробити висновок, що специфіка механізму розв'язання трудових конфліктів обумовлюється особливостями функціонування всієї колективно-договірної системи.

Головна відмінність між моделями розв'язання трудових конфліктів полягає у рівні автономності переговорного процесу та у ступені втручання в нього третьої сторони.

Перша модель більш притаманна країнам з традиціями корпоративізму, в яких є міцні та консолідовані в єдину федерацію галузеві об'єднання профспілок та роботодавців, а держава виконує обов'язки законодавчого гаранту їх автономних та відповідальних відносин.

Риси першої моделі найбільш виразно представлені у ФРН та Швеції, де профспілки та роботодавці заключають не тільки колективні договори з регулювання соціально-трудових відносин, а й різноманітні угоди, в яких фіксують сукупність та послідовність застосування процедур примирення на випадок зриву переговорів.

Посередництво та трудовий арбітраж за допомогою спеціального державного органу у розв'язанні конфліктів інтересів в цих країнах практично не застосовуються. Вважається, що втручання держави, як третьої сторони, у розв'язання конфлікту не відповідає духу та букві колективно-договірної автономії та відповідальності у взаємостосунках профспілок та роботодавців.

Хоча треба зазначити, що за фактом складної і важливої справи та на прохання сторін-учасниць конфлікту може бути створена урядова комісія, яка виконуватиме функції незалежного посередника.

Конфлікти права, які походять з інтерпретації існуючих правових норм, у разі недосягнення згоди сторонами самостійно, розглядаються у спеціальних трудових судах.

Друга модель реалізується в основному у країнах з плюралістичною традицією, в яких роздірені як профспілки так і об'єднання роботодавців, і тому держава виконує функції спостерігача та арбітра у їх змагальних стосунках.

Риси другої моделі більш притаманні практиці розв'язання трудових конфліктів у США, Канаді, Великобританії, де профспілки та роботодавці укладають колективні договори тільки з регулювання соціально-трудоких відносин. Механізм примирення розробляється по факту виникнення конфлікту і його звичайна послідовність: примирення, посередництво, експертиза, і на останньому етапі — безпосереднє втручання третьої сторони через організацію та здійснення трудового арбітражу (на запрошення сторін конфлікту, або за власної ініціативи спеціального державного органу).

Можна навести дві форми організації державного органу примирення та арбітражу, головною метою якого є сприяння розв'язанню конфліктів через колективні переговори та заохочення сторін до вирішення спорів власними силами:

суто державний орган, як за джерелом фінансування, так і за принципом формування керівництва. Таким органом у США є Федеральна Служба Посередництва та Примирення, яка утримується за рахунок бюджету і голову якої призначає Президент, з затвердженням Конгресом

державний за джерелом фінансування орган, керівництво якого формується об'єднаними профспілками та роботодавцями. Таким органом у Великобританії є Управління Консультатій, Примирення та Арбітражу, до керівного органу якого входять по 3 представники Британської Конфедерації Профспілок та роботодавців — Конфедерації Британських Підприємств, а також 3 незалежних експерти — університетські професори.

Конфлікти права у цих країнах розв'язуються або через арбітражі з оскарження чи через загальний суд (США, Канада), або посередством спеціального трибуналу.

Наявність розвинутого механізму вирішення колективних трудових спорів з чіткою та відомою усім послідовністю застосування примирних процедур спонукає сторони, щоб не втратити контроль за процесом, по мірі затягнення конфлікту

шукати нові і нові підходи для досягнення взаємоприйнятних рішень.

Очевидно, що вибір того чи іншого шляху інституалізації примирення, посередництва та трудового арбітражу, повинен відштовхуватися від аналізу особливостей сучасної колективно-договірної практики в Україні.

Аналіз особливостей колективно-договірної практики в Україні свідчить про необхідність створення гнучкого механізму розв'язання колективних трудових конфліктів, який би поєднував елементи обох моделей і створював би:

а) для профспілок та роботодавців — оптимальні умови для самостійного (відповідального) вирішення колективних трудових конфліктів,

б) для держави — можливості оперативного опосередкованого (через спеціальний орган) втручання у розв'язання конфліктних ситуацій, які загрожують значними негативними економічними наслідками.

В цілому у законопроекті «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» враховані ці моменти. В ньому, з одного боку, зафіксована звичайна послідовність застосування примирних процедур, якою можуть користуватися сторони конфлікту за-для його вирішення власними силами, а, з іншого, передбачається створення державного органу — Національної служби посередництва, примирення та арбітражу, головним завданням якого буде запобігання трудових конфліктів, сприяння їх скорійшому розв'язанню.

Якою буде ця Служба, яка з моделей стане базовою за-раз ще важко сказати, але можна відмітити, що в її функціональну будову можна буде вносити зміни в залежності від специфіки становлення та кристалізації в Україні системи соціального партнерства. Тому не припустиме подальше зволання з прийняттям цього законопроекту. Після другого читання в цьому законопроекті залишилися не прийнятими кілька статей, зокрема, ті, які передбачають створення Служби посередництва та примирення

В законопроекті «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» існує декілька спірних моментів.

По-перше, це стосується наявності у ньому статті 28, яка надає власнику право на застосування локауту. Принципова різниця у позиціях уряду і профспілок щодо цієї пробле-

ми полягає в тому, що уряд вважає локаут рівноцінним засобом протидії страйку.

В умовах хронічної затримки виплати заробітної плати, тобто відвертого порушення законодавства і колективного договору, наймані робітники практично залишаються без засобів відстоювання власних прав, бо у відповідь на страйк роботодавць може просто звільнити працівників.

Враховуючи усе вищезгадане можна сказати, що найбільш характерними рисами процесу становлення відносин соціального партнерства в Україні і, зокрема, колективно-договірної практики є:

відсутність чіткого розподілу функцій держави як гаранта, арбітра колективно-договірних відносин, і як власника засобів виробництва,

відносна слабкість об'єднань роботодавців та профспілок, в зв'язку з їх безпосередньою залежністю від соціально-економічної політики держави,

роздрібленість головних суб'єктів колективно-договірного процесу, їх недостатня законодавча оформленість,

наявність більшої спільності інтересів роботодавців та профспілок по відношенню до інтересів державних органів управління,

недостатня розвиненість колективно-договірної практики, яка тільки приходить на зміну централізовано-державній формі регулювання соціально-трудових відносин,

нетрадиційне, з огляду на практику індустріальних країн, соціально-політичне забарвлення більшості колективних трудових конфліктів, коли сторони апелюють до державних органів.

II. СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ЛІВА: ІДЕОЛОГІЯ, СВІТОВИЙ ДОСВІД, НАЦІОНАЛЬНА ТРАДИЦІЯ

Віктор Гур,
доктор філософських наук, професор

Етико-конструктивні засади сучасного демократичного соціалізму

Вихідним положенням теоретичної і практичної діяльності соціал-демократії є теза про те, що демократичний соціалізм — це принцип організації і функціонування держави та суспільства, що засадничений на гідності кожної людини. Беручи автономного людського індивіда за вихідний пункт і мету, демократичний соціалізм, як бачимо, трансформує ціннісні засади людської персональності не в сферу суспільного буття, а саме в галузь політично-державну, тим самим етика безпосередньо пов'язується із політичною філософією, наріжним каменем якої стає проблема вироблення достовірного децизійніського знання, такого знання, що імпліцитно втілює в собі «етичні рішення». Віднаходження відповідної методології і змістовних характеристик морально-ціннісно зорієнтованої політики забезпечує реально гуманістичну практику соціал-демократії.

Приклад німецької соціал-демократії, особливо за часів її діяльності від Годесберга (1959 р.) до Берліна (1989 р.), коли були прийняті Програми принципів СДНП, наочно доводить не тільки необхідність в політиці виходити із смисложиттєвих інтересів «живої людини», але й потребу морально-ціннісних ідеалів перетворити в теоретично забезпечені політичні вимоги. Щоб теорія, так би мовити, була практичною, «теорією прак-

тики», тобто такою, що своїм джерелом має реальні потреби людей як творчих суб'єктів свого соціального буття, німецька соціал-демократія, узагальнивши доробки етичної думки XIX — XX ст., виробила свою оригінальну конструктивно-раціоналістичну етичну концепцію демократичного соціалізму.

Її ідейні джерела вкорінені у специфіці соціальної етики бернштейніанства і практичної філософії нельсоніанства, соціалістична зорієнтованість і гуманістична змістовність яких визначається переглядом науково-раціоналістичних характеристик вирішення суспільних проблем. Кантіанські методологічні основоположення бернштейніансько-нельсоніанських настанов імпліцитно мали в собі перспективу формування етичної концепції німецької соціал-демократії як відносно самостійного етичного вчення. Додержуючись бернштейніанських ідейних традицій «етичної революції» у соціалізмі, сьогоднішні її послідовники відмовляються від цілісного філософсько-світоглядного обґрунтування як вихідних принципів, так і змістовних визначень соціал-демократичної етики. Оновлення соціалістичної програми, яке було здійснено останніми роками, залишило незмінним розуміння її як системи нормативно-ціннісних масштабів, оскільки, з точки зору соціал-демократів, програма не може бути заснована на теорії, якщо під теорією розуміється ідеальна система світогляду, цілей, завдань, методів.

Проголошений Годесбергом принциповий погляд на соціалізм як на моральну ідею, яка може виводитися з різних напрямів віри та мислення, є наслідком бернштейніанського ревізійнізму. В етичному аспекті це означало, з одного боку, відмову від асимілятивно-сцієнтифічного виведення соціалістичного належного з позицій марксистського наукового індуктивізму, а з іншого -перевитлумачення суспільно-історичної практики в плані фактичного досвіду рішення повсякденних проблем, зорієнтованого на «принцип товариськості» як моральний закон. Марксистському етичному монізму, таким чином, було протиставлено науково-етичний дуалізм, коли як дискриміновані постають також покладені в основу ревізійнізму установки неокантіанської філософії, які, абсолютизуючи «чисту моральність», відкривали етичні основи «реформ-соціалізму» від суспільно-історичних реалій.

Перегляд марксистського соціального детермінізму, що започаткував формування етичної концепції німецької соціал-демократії, по-перше, мав завдання не тільки протиставити йо-

му кантіанський апріорно-моральний нормативізм, але й відшукати відповідні методологічні обґрунтування теоретично і практично значущого співвідношення нормативізму та детермінізму. У свою чергу, й це друге, пошук розгортання необхідних для здійснення етичного перевитлумачення соціалізму методологічних принципів порушив головне питання — щодо розробки такої етично фундованої науковості соціалізму, яка містила б у собі можливість логічно обґрунтованого поєднання сушого і морально належного. Контроверзу між детермінізмом і нормативізмом в етиці Е.Бернштейн намагається розв'язати на шляху з'ясування емпіричних фактів пізнавальної і практичної діяльності автономних індивідів, об'єднаних, з одного боку, проблемно-ситуаційними детермінаціями різних суспільних сфер, а з іншого — спільними моральними вимогами категоричного імперативу розуму. Це означало, що була актуалізована пріоритетність моральної належності людини як творчого суб'єкта перед пізнавально-аналітичним знанням суспільної дійсності, але методологічно несуперечливого способу поєднання цих компонентів етичного рішення як соціалістичного знайдено не було. У результаті методологічний еkleктизм, який виявився у неможливості на базі критичного методу науково виявити не тільки етичні основи соціалізму, але й конкретно-змістовні характеристики ціннісних орієнтацій з урахуванням аналізу етики як ядра демократичного соціалізму. Бернштейніанське питання науки містить у собі дуалізм сушого та належного, пізнання дійсності та рішення волі.

Хоча науково-етичний дуалізм не дав адекватного пояснення співвідношення емпіризму і критицизму, проте він актуалізував для етики як «політичної науки» проблему тлумачення знання в межах аналітичної філософії, коли вихідним моментом індивідуалізуючого методу стає емпірія суспільно-історичної даності окремої людини. Аналізований у «конструктивному соціалізмі» Е.Бернштейна взаємозв'язок такого «реального емпіризму» і «свободи критики» являє собою єдність формалізму, психологізму та матеріалізму. Як елементи формування формалізму, конструктивно-раціоналістичного методу етики, авторами Годесберзької програми вони були сприйняті однобічно — лише з позицій раціонально (науково) непізнаної волі людини як суб'єкта творення суспільних відносин, що редукувалися до суспільно-моральних стосунків. У результаті бернштейніанський емпірико-критицистський під-

хід до науки з його запереченням наукової обґрунтованості ціннісно орієнтованих рішень суспільних проблем порушив питання про такі методологічні засади етики, які дозволили б знайти вірогідну взаємоспіввіднесеність науковості її системи, ціннісності характеристик теоретичних положень, а також реалістичності їхніх змістовних визначень.

Більш послідовне поєднання емпіризму і критицизму для створення етики як «строкої науки» було зроблене представником психологічного напрямку в неокантианстві Л.Нельсоном (Фрісландська школа). У застосовуваному ним методі «етичного реалізму» за першооснову побудови етичної наукової системи береться емпіричний факт моральної оцінки суб'єкта, що пізнає, з якої за допомогою «зворотної дедукиї» (від наслідків до підстав) експлікуються принципи обґрунтування імперативів соціалістичної моральної належності. Основа бистісна морально-психологічна емпірія суб'єкта, що оцінює, від самого початку являє собою безпосереднє «темне» знання, яке несе в собі можливість, що ґрунтується на самодовірі розуму, на критичній самоперевірці функціонування методологічних принципів етики.

Оскільки реалізм нельсоніанської етики базується на індивідуально-моральному досвіді, а її науковість — на логіко-раціоналістичних «чистих формах» критики розуму, то самообґрунтованому в критико-пізнавальному процесі науковому етичному положенню іманентний імператив справедливості: з першого положення іманентний імператив справедливості: з першого положення рівності оцінок випливає «чистий моральний інтерес», який виражає рівність індивідуальних інтересів. Відповідно як у моральному законі справедливості, так і у засадовому щодо нього моральному інтересі закладені об'єктивно-ціннісні субстрати, коли об'єктивність виступає як певна надособистісна, не просто формальна, а реалістична цінність, як загальна (спільна) для всіх рівних суб'єктів, тому і як щось, що їх поєднує у моральну єдність (спільність). Тут з особливою наочністю виявилось протиріччя наукової етики Л.Нельсона, коли реалістичність її тез і настанов обґрунтовується філософською чистотою, а строгість логічних суджень шукає своєї наочності в іраціонально-чуттєвих даних емпіричної реальності людини як морального суб'єкта. В процесі критичної самодовіри розуму втрачаються суб'єктивна змістовність морального досвіду й іманентна суб'єктивній оцінці особистісна реалістичність, оскільки відбувається раціоналізація як абстрагування «морально-психо-

логічної емпірії» і втрата логічною системою етичної науки повноти морального статусу суб'єкта.

«Чиста» філософська етика Л.Нельсона як практичне «природне» вчення на противагу практичному вченню про ідеї, на думку нельсоніанців, започаткувала, але не завершила подолання кантіанського апіоризму. Слідом за «етичним реалізмом», відкидаючи рефлектовані апіорі синтетичні оцінки, фундатори етики демократичного соціалізму зберігають радикальність тези про психофізичну реальність морального досвіду, але при цьому намагаються зробити більш чіткою межу між сферами пізнання та рішення, співвідношення сущого та належного у процесі подолання бернштейніанського науково-етичного дуалізму. Заміна Л.Нельсоном теоретико-пізнавального способу наукового обґрунтування етики критико-пізнавальним призвело до того, що звернений до емпіричних аспектів критичної філософії суб'єктивний метод став автономним від емоційно-морального ставлення людини до дійсності. Реалістичність етичного знання, що базується на морально-психологічній емпірії, порушує питання про значимість раціоналістичності як критичної, так і аналітичної філософії для науково здійснюваного усвідомлення взаємозв'язку між сущим і морально належним. У результаті їхня дивергентність свої реалістичні характеристики набуває в емоційно охоплюваних ірраціональних психофізичних даних безпосереднього пізнання.

Автори Годесберга, котрі спираються на індетермінізм та ірраціоналізм як на підсумок бернштейніансько-нельсоніанської ревізії гегелівсько-марксистського сцієнтизму в етиці, при формулюванні етичних основ Програми принципів в першу чергу уточнюють «принцип товарищескості», а також «імператив справедливості». Це здійснюється на шляху трансформації морально-психологічних характеристик «етичного реалізму» в екзистенційно-онтологічні визначення бачень «картини людини». В методологічному плані це вможливилось завдяки тому, що особистісна психофізична реальність ототожнюється з переживанням суб'єктом свого наявного буття. Емоційні характеристики ставлення суб'єкта до об'єктивної дійсності поряд із конфліктно-критичними засадами його персональності являють собою екзистенційнознаючий акт виявлення доброї волі. Світглядно-методологічний онтологізм являє собою буттєву усталеність моральних переживань індивідуальної людини як момент самоусвідомлення адекватності своєї суб'єктивності і пер-

сональності свободі. Крізь розглядання переживань людини як даностей факту морального досвіду сягається розуміння справжньо екзистенційних засад її реального буття, що не підлягають раціональному пізнанню, оскільки надана у факті морального досвіду самодовіра розуму є екзистенційним визначенням свободи волі як первісно ірраціональне. Тому розуміння морально-ціннісних засад її існування потрібно шукати на шляхах герменевтичного витлумачення бачень «картини людини», що міститься у чуттєвому досвіді.

Позбавлений раціонально-логічного способу пізнання людини, її моральності опис самопереживань індивідом своїх уявлень про себе, а також про іншого водночас постає як засіб розуміння моральних цінностей. При розгляді даних у почутті фактів морального досвіду йдеться, таким чином, не про духовний досвід як основу раціонального пізнання, а про духовно-екзистенційне переживання людиною своєї життєвої визначеності, тобто ціннісної значущості, співвіднесеною із зовнішньою дійсністю. Послідовно проведена антропологічна критика розуму з позицій його самодовіри неодмінно приводить до розуміння персональної гідності автономного індивіда як першооснови «картини людини». Оскільки пізнання цінностей не можна відшукати за допомогою логіко-розумових суджень етики як наукової системи, остільки поняття послугують лише для передачі переживань як самопізнання людиною своєї моральної цінності, під якою розуміється відповідність ціннісних суджень життєвої значущості суб'єкта, що само-переживає. Звідси постійне звіряння, як відзначають соціал-демократичні представники філософської антропології в етиці, наших розмірковувань про те, що говорить нам внутрішній голос як критерій нашого вільного співвідношення з собою, й зі світом, є шляхом, що наближає до висновку: кожний є самодостатньою моральною реальністю. Підсумок — як методологічна новачка, що відповідає реалістичним субстратам етики, виникає проблема «звіряння» їх з безпосереднім голосом почуттів як бачень «картини людини», що відповідають герменевтичному витлумаченню.

Автори Годесберзької програми через внутрішню, або ж антропологічну, критику раціоналізму в етиці, а саме науковості «етичного реалізму», простежують трансформацію «істини розуму» у «моральні істини», які вже розуміються не як даності практичного розуму, а як вияв індивідуального наявного буття,

що несе в собі екзистенційне протиріччя психофізичної реальності. Це означає створення «охопленого» методу в етиці, що має ту принципову специфічність, коли підставою формування етичного пізнання стають ірраціонально дані в почуттєвих баченнях людини «картини» її буття, а спосіб експлікування моральної організації належності як нормативного знання герменевтично здійснюється на їх фундаменті. Подібна методологічна модифікація призвела до таких засобів розуміння природи моральних цінностей, в яких не може бути раціонально-наукового рішення. Важливі в практичному відношенні проблеми мети, смислу життя, джерел і критерії морального належного вилучаються з галузі науки й витлумачуються на рівні ірраціональних уявлень. З етики елімінується наука як засіб теоретичного пізнання моральних засад індивідуального і суспільного буття людини, отже й соціалістично зорієнтованих моральних цінностей, оскільки неможлива обґрунтованість вищих практичних передумов моральних оцінок.

Загальні принципи пізнання моральних субстратів чуттєвих оцінок кожної окремої людини не можна раціонально ні обґрунтувати, ні вивести як із розгляду суспільства, так і з історії соціального життя, все одно як і зрозуміти — матеріалістично чи ідеалістично. Моральні джерела через тлумачення самопереживання суб'єкта як адекватні його екзистенційній реальності зумовлюють можливість етики лише інтерпретувати ірраціональну визначеність переживань людиною свого буття — первісну залученість до цінностей. Тлумачення бачень «картини людини», того, «як воно є» (існування), водночас виступає як прояв моральних цінностей належного буття. Віра в життєву цінність існування автономної людини стала, врешті-решт, методологічним обумовленням головної тези Годесберзької програми, відповідно до якої «кінцеві соціалістичні істини» не можуть бути проголошеними не через нерозуміння і не через байдужість до світогляду або релігійних переконань, а з уважності до рішень віри кожної людини.

Відповідно на емпірично-критичних засадах здійснюється синтез критичного раціоналізму та «етичного реалізму», який трансформувався в антропоперсоналістичне тлумачення «головних цінностей». Залученням методу критичного раціоналізму в етику віднайдені способи надання морально-ціннісним компонентам науково-теоретичного сукупного знання смисложиттєвих характеристик, включення до програмних

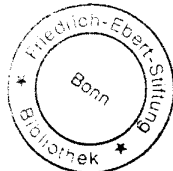
вимог демократичного соціалізму етичних рішень. Тим самим відбувається оновлення інтерсуб'єктивності метатеоретичного принципу отримання вірогідного децизіоністського знання в плуралістично здійснюваному пізнавальному процесі. Наукове обґрунтування головних цінностей постає як теоретико-пізнавальний процес есплікації морально-ціннісної нормативності знань із емпірії суб'єктструктур, що оцінює дійсність у процесі пізнання. Вихідним моментом конструктивно-раціоналістичного методу соціал-демократичної етики як науки стає, таким чином, морально-екзистенційне самоусвідомлення людиною себе в певній проблемній ситуації, що знаходить своє визначення в конкретному науково-теоретичному знанні. Науковість як адекватність проблемного рішення залежить від моральних настанов учасників ситуаційного рішення, вірогідності їх аналітико-пізнавальних зусиль, але визначається, врешті-решт, консенсуально-компромісним результатом взаємокритичного обміну думками.

Пізнавально-змістовні субструктури етики, які укорінюються в принципі плуралізму, втілюються в ціннісно-зорієнтоване науково-теоретичне знання. Специфіка раціоналізму, іманентного моделі методу отримання знання, яке сукупно поєднує в собі гносеологічні та аксіологічні компоненти, полягає в тому, що знаходження принципу виявлення цілісності наукового методу не виводиться із розгляду природи предмета дослідження, а випливає з методологічних вимог взаємоперевірки всіх наукових суджень. Здійснювана реконструкція різноманітних точок зору є суттєвим моментом конвергентного процесу конструювання конкретного знання про реалізацію складової субстанційності головних цінностей. Конкурентні погляди в своїх пізнавальних визначеннях та притаманних їм зорієнтованих вимогах удосконалюються через альтернативність відносин, набуваючи відповідних принципів плуралізму наукової значимості та теоретичної масштабності. Закладена в критико-плуралістичних характеристиках конструювання конкретної теорії науковість етики являє собою сукупну єдність аксіологічно-нормативного та гносеологічно-аналітичного компонента децизіоністського знання, яке забезпечує реалістичність політичних рішень.

Наповнення наукових політичних рішень і вимог як науково забезпечених реальним змістом через інтерсуб'єктивний взаємозв'язок аналізу суспільних детермінацій з головними цін-

ностями як нормативним компонентом можна зрозуміти на підставах трансформації перегляду принципу плуралізму на нових теоретико-пізнавальних засадах. Детерміністично визначені суспільні зв'язки буття суб'єкта, які підлягають гносеологічному способу наукового пізнання, співвідносяться з морально-нормативною аксіологічністю цілепокладеної орієнтації суб'єкта. Проблема поєднання цих двох компонентів у децизіоністську сукупність знання вирішується шляхом трансформації інтерсуб'єктивних основ реалізації метатеоретичних характеристик конструювання процесу пізнання в інтерсуб'єктивні. Цим долається інтертеоретична обмеженість номологізму критичного раціоналізму «принципу переходу» від логіко-пізнавальної нормативності до морально-ціннісної. Розгляд особливостей інтерсуб'єктивних основ етичної епістемології надає можливості побачити, як завдяки метатеоретичному способу пояснюються наукові характеристики обґрунтування конкретизації морально-ціннісних орієнтирів та критеріїв політики.

Вищого рівня реалістичності політичне науково-теоретичне знання набуває на шляху попереднього обґрунтування програмної концепції, що здійснюється з певної філософсько-світоглядної позиції. Звідси включена до пошуку реалістичного суспільно-ситуативного рішення діалогічність різних думок - від емпіричного до філософсько-концептуального рівнів - дозволяє соціал-демократичній політиці на базі принципу плуралізму долати світоглядно-методологічний догматизм і релятивізм, здобуваючи достовірне науково-теоретичне знання за допомогою конструктивно-раціоналістичного методу його обґрунтування. Саме на таких етико-методологічних засадах ціннісно зорієнтоване політичне рішення дає простір політичній діяльності реального гуманізму.

Універсальний дискурс як моральна метаінстанція легітимації політичної системи

Побудова української держави, вихід її на міжнародну арену як рівноправного члена світового співтовариства, потребує розв'язання проблеми легітимації правових норм та політичних рішень, дослідження нових підходів до проблеми співвідношення моральних норм та цінностей і політичних інституцій, моралі та політики загалом. Постає питання, наскільки політична сфера потребує моральної легітимації і у який спосіб це може здійснюватися.

Йдеться про проблематику з'ясування меж взаємодії цих соціальних сфер, а отже про проблематику меж моралі, а також філософії моралі. Елімінація правовим позитивізмом філософськи чи релігійно обґрунтованих моральних цінностей як догматичних чи ідеологічних із сфери «державно встановленої» (легітимованої політичними засобами) системи позитивного права, призвело до того, що остання постає як автономна, а отже і як така, що не потребує скільки-небудь етичної легітимації. Така позиція сягає своїми витокami в концепцію політичного Макіавелі, вона набула подальшого розвитку в теорії розуму держави Гегеля, в концепції «свободи від цінностей» М.Вебера, і особливо в неогоббізмі К.Шмітта, в якого ця тенденція елімінації моралі і права із сфери політики і влади стає панівною. У Шмітта спостерігаємо навіть підпорядкування права імперативам політики, що спираються на таку концепцію політики, де визначальними постають коди «друг-ворог», які вже не корелюються із кодами інших сфер людської діяльності, зокрема із морально-етичними кодами «добро-зло».

Подібною є і марксистсько-ленінська концепція політики як класової боротьби, також засадничною відносинами «друг-ворог» з відповідним функціональним підходом до моралі як до класової. Проте в ортодоксальному марксизмі-ленінізмі право і мораль підпорядковані історичній необхідності, яка з огляду на історично-діалектичну обумовленість політи-

ки а'пріорі має бути і моральною. Концепції незалежності політики і моралі розбудовуються як певна рефлексія щодо процесів модернізації, які досягли свого апогею в другій половині XIX і особливо в XX ст., коли в суспільстві здійснюється інституціоналізація субсистем цілерациональної діяльності, відокремлених від моральних цінностей. Наслідком цього є розведення приватної моралі, права та політики. В розвинутій формі цей процес знайшов своє відображення в концепції автономних самореферентних соціальних систем Н.Лумана.

Здається, що в час, коли наше суспільство переживає період модернізації, немає іншого виходу, окрім того, аби змиритися з тим, що політика, економіка, право, наука мають бути свободними від цінностей, передусім від моральних цінностей. Шоправда, інколи лунають слабкі голоси, які вимагають все-таки поєднати мораль та політику. Тоді, як правило, закликають до «сумління» політиків, а якщо останні не чують закликів, то здається, якщо їх замінити іншими, моральнісними, то все буде гаразд. В цьому випадку моральність політика отожднюється, як правило, з традиційними доброчинностями. Але парадокс полягає в тому, що як тільки «сумлінна» людина потрапляє в сферу політичного, вона, часто-густо, втрачає ці доброчинності. Позаяк, в тому разі, коли політик і керувався б якими-сь традиційними доброчинностями, виникає питання, а чи не призведе це за певних обставин до домінуючого становища якогось локального етосу (соціального, класового, етнічного, чи якогось іншої регіональної) спільноти, коли політик захищатиме лише «своїх», виходячи з уявлень про «добре життя» спільності, до якої він належить? Неминучим тут є конфлікт етосів. Адже сучасними явищами цього є клановість та корпоративність, коли суспільство (Gesellschaft) починає функціонувати за правилами і ціннісними уявленнями спільноти (Gemeinschaft), крайньою формою чого може бути мафіозна суспільства.

До того ж безпосереднє втручання в сферу політики моральними засобами ігнорує системну диференціацію в суспільстві, що стала наслідком його еволюції, а також відносну незалежність кодів соціальних систем, що призводить скоріше до регресу, аніж до прогресу, наприклад, спроби підпорядкувати системи ринкового господарства державно-соціальному, а отже і політично-моральному плануванню виробництва та розподілу матеріальних та духовних благ. І цей регрес є не лише економічним, але й політичним та моральним.

Отже, в царині політики питання полягає в тім, наскільки і яким чином максими політика повинні виводитись

із етичних принципів? А тому, можливо, має сенс переформувати це питання на таке: як мораль і політика можуть бути дотичними одна до одної, залишаючись відносно незалежними системами? Пошуки відповідей на це питання відбиваються в дискусіях з цього приводу в західній філософській думці, таких, як «Політика, зміна цінностей, технологія: висхідні принципи теорії соціального розвитку»; «Мораль та політика — соціальна самосвідомість як процес виховання»; «Зміна цінностей, демократія, суспільство: перспективи на наступне десятиліття»; «Етика та політика сьогодні», в яких брали участь такі філософи, як К.-О.Апель, Ю.Габермас, Г.Люббе, Г.-К.Кальтенбруннер, Р.Рорти, Т.Мейер, І.Фетчер та ін.

Ці дискусії загострилися якраз в наш час. Адже саме глобальні проблеми сучасності висувають питання про відповідальність політика, переводять проблему політичних рішень в морально-етичну площину. Виникає проблема, так би мовити, ре-моралізації функціональних систем сучасного суспільства, таких, як економіка, право і особливо політика. Проте, політична система не може бути безпосередньо ре-етизована, а тому слід звернутися в розв'язанні цієї проблеми до кантівської тези про те, що опосередкування поєднання етики і політики уможливорюється за умов відкритості і публічності політики, що конкретизується в концепції «критично резонуючої світової громадськості». Фактично це шлях демократизації політики, конкретні механізми якого розробляються Апелем та Габермасом в концепції універсального практичного дискурсу як метанституції легітимаші усіх інших інституцій, зокрема робітників. Це означає, що правові норми та політичні рішення можуть бути морально обґрунтовані лише на основі аргіоні ідеальної комунікації як регулятивного принципу.

Габермас дає таке визначення «ідеальної комунікації»: «Згідно з відмінністю між істинною та хибною згодою ідеальною ми називаємо мовленнєву ситуацію, в якій комунікація не перекручується не тільки зовнішнім випадковим впливом, але і примусом, що задається самою структурою комунікації»¹. Ідеальні умови комунікації, за Габермасом такі:

1. Кожний, здатний до мови та діяльності суб'єкт, може приймати участь в дискусії. 2. а) кожен може проблематизувати будь-яке твердження; б) кожен може виступати в дискусії з будь-яким твердженням; в) кожен може висловлювати свої погляди, бажання, потреби; 3. Ніхто з тих, що беруть участь в дискусії,

не повинен зазнавати перешкод (як внутрішніх, так і зовнішніх) у вигляді примусу, що походять від відносин панування, використовувати свої, встановлені в першому у другому пункті, права².

Ідеальна мовна ситуація, таким чином, виключає систематичне перекручення, що припускає таку структуру комунікації, котра створює однакові (симетричні) умови вибору і здійснення мовленнєво-комунікативних дій для всіх учасників і тим самим виключає будь-який примус або панування в цьому процесі. Тому поняття «ідеальної комунікативної спільноти» Габермас конкретизує поняттям «необмеженої пануванням комунікації».

Неважко помітити, що за останнім проступають формальні визначення ідеалу безкласового суспільства справедливості, побудованого за принципам розуму, Габермас зазначає: «симетричний розподіл шансів при виборі та використанні мовленнєвих актів є визначенням в термінах мови того, що звичайно визначається ідеєю істини, свободи і справедливості»³.

Ця ідея сягає платонівського вчення про справедливу державу. Вона передбачає, що існує фундаментальний загальний інтерес людей, у визначенні якого принципово можливо досягти згоди через медіум розумного обговорення. Звідси людські інтереси взагалі можуть бути усвідомлені з точки зору істини, тому існує всезагальний інтерес до принципів справедливості. Однак Платон виходив з неможливості подолати панування, а тому обмежився питанням про його легітимність, яка визначається на підставі згоди і справедливості. Він був проти софістів, які наполягали на тому, що існують тільки окремі (приватні) інтереси, а тому не може бути ані справедливого, ані законного панування, а тільки фактичне. Ця лінія була продовжена Т.Гоббсом.

Габермас звертається до ідеї подолання панування шляхом універсального консенсусу, спираючись на традицію емансипації від Просвітництва до неомарксизму. Комунікативна теорія є продовжувачем концепції Ж.Ж.Руссо про розумний консенсус, де розумність виводиться зі способу його досягнення, що означає принципіву припустимість усіх в обговоренні суспільних норм. Габермас пише: «Контрафактичні умови ідеальної мовної комунікації треба розуміти як необхідні умови емансипації»⁴.

² Habermas J. Moralbewusstsein und Kommunikatives Handeln. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1983. — S. 89.

³ Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des Kommunikativen Handelns. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1984. — S. 121.

⁴ Ibidem.

¹ Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des Kommunikativen Handelns. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1984. — S. 119.

В той же час цим поняттям позначається подальший розвиток принципу «доброго життя», таких його визначень, як справедливість, всезагальне благо, солідарність, навколо яких обертаються всі моральні системи. Однак це поняття долає вузький, партикулярний сенс своїх матеріальних (змістовних) визначень, як це було започатковано ще Арістотелем. В цьому сенсі поняття ідеальної мовленнєвої ситуації є фактичним виразом справедливого суспільного ладу в його формальних визначеннях. Це означає, що підставою суспільних і моральних законів є вже не загальне благо (щастя), оскільки неможливо сформулювати достатні умови його досягнення, отже його істинних визначень, а свобода всіх.

Тому місце ідеї справедливого і розумного панування заступає ідея вільного від панування консенсусу. Негативно це виявляється в свободі від всіх інституціональних і культурних примусів, котрі могли б перешкодити учасникам комунікативного процесу аргументативно обговорювати суспільні норми. Позитивно це проявляється в тім, що слід створити такі культурні та інституціональні умови, аби суб'єкти без перешкод могли б вводити в комунікацію свою обгрунтовану позицію і інтерес. Це потребує, в свою чергу, з одного боку, певного розвитку суспільства, його інституцій, які б забезпечували егалітарну можливість доступу до соціальної інформації та культурних традицій, котрі необхідні, щоб мати можливість аргументативно стверджувати власні моральні переконання в колі учасників комунікації, однак вона потребує, з другого боку, досягнення певної міри розвитку індивіда, його соціального визнання, поваги і самоповаги, котрі необхідні, щоб публічно представляти та стверджувати свої власні моральні інтенції.

На підставі принципу всезагальної взаємності Габермас таким чином формулює принцип значущості норм: «Кожна значуща норма поведінки повинна відповідати умовам, що наслідки та побічні наслідки, котрі згодом виникнуть із її всезагального застосування при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу прийняті усіма учасниками»⁵.

З цього принципу як критерію легітиматії норм, Апел формулює такий імператив, узагальнення якого має трансформувати кантівський імператив: «Чини тільки з максимою, виходячи з якої, ти на підставі реальної згоди з учасниками або їх-

ними представниками, або — замість цього — на підставі відповідного розумового експерименту в змозі припустити, що результати і побічні наслідки в задоволенні інтересів кожного окремого учасника, очікувані з всезагального дотримання даної максими, можуть бути прийняті усіма»⁶.

Це означає, що консенсусально-комунікативна вимога введення аргіті ідеальної комунікації в структуру реальної на основі принципу універсалізації передбачає досягнення консенсусу в ціннісно-нормативній сфері не лише серед актуальних учасників емпіричного дискурсу (підприємців, профспілок, політиків), але й з усіма можливими соціальними групами, що не входять у коло конкретної економічної чи політичної діяльності, але не можуть бути байдужими до її наслідків (екологічних, соціальних, культурних тощо). Реальним проявом цього в наш час є нові громадські (позадержавні, а також позаполітичні) рухи, які є подальшим розвитком громадянського суспільства.

Звідси випливає, що правові норми та політичні інституції мають стверджуватись не лише на основі обговорення та рішення професіонально-політиків, спираючись на експертизу фахівців суспільних наук, а що самі ці обговорення та рішення мають здійснюватись в «полі тиску ідеальної комунікації» як регулятивної ідеї, тобто враховувати «примус» вагоміших аргументів необмеженої «резонуючої публіки».

Концепція універсального громадського дискурсу як метанституції, якій мають бути підпорядковані усі інші інституції, що розробляється комунікативною теорією, є дотичною до теоретичних здобутків німецької соціал-демократії. Зокрема, комунікативну філософію та теорію соціал-демократизму об'єднує спільність методологічних засад, що укорінені в кантівській методології заперечення редукції належного до сущого, заперечення ототожнення ідеального та реального, що позначається в тому, що ідеальне суспільство постає як контрфактичне і виконує не конститутивну, а регулятивну функцію.

Їх об'єднує також всезагальна спрямованість на реформування суспільства шляхом подальшої його демократизації, не заперечуючи попередні здобутки цивілізації, коли орієнтирами цього процесу постають універсальні норми, засадничі універсальною вимогою прав людини, що конкретизується такими цінностями, як свобода, справедливість, солідарність.

⁵ Habermas J. Über Moralität und Sittlichkeit — Was macht eine Lebensform «rational»? // Schnäfelbach H. (Hrsg.) Rationalität. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1984. — S. 219.

⁶ Apel K.-O. Kann der postkantische Standpunkt der Moralität noch einmal in substantielle Sittlichkeit «aufgehoben» werden? // Kuhlmann W. (Hrsg.) Moralität und Sittlichkeit. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1985. — S. 231.

Адже німецька соціал-демократія, на противагу російському марксизму-ленінізму, пішла не шляхом втілення конкретної утопії, а шляхом реформ, де ідеал суспільства справедливості поставив лише регулятивною ідеєю в кантівському розумінні. А тому, високо оцінюючи таку позицію, К.-О.Апель відзначає, що «цей шлях не заперечував ліберально-демократичні принципи правової держави та вільної політичної дискусії представників усіх інтересів, а сприяв їм. І він не зруйнував ефективність вільного ринкового господарства, а використав для розвитку соціальної держави. Нарешті, і тут я підхожу до філософського значення, він робив ставку на комунікативний розум представників протилежних інтересів, на комунікативний розум зрілих громадян, а не лише на розуміння експертами від суспільних наук зовнішніх щодо розуму механізмів продуктивних сил та детермінованої ними ходи історії»⁷.

Невипадково, що в останній час комунікативна теорія зустрічає прихильне ставлення до себе в середовищі теоретиків німецької соціал-демократії. Зокрема, це стосується розробки процедур дискурсу, які уможливають переведення процесу демократизації у практичну площину, спонукають до розв'язання конфліктів лише на основі аргументативного дискурсу. В свою чергу, орієнтація на універсальні норми сприяє подальшій корекції курсу західного суспільства до соціальної держави, коли остання не «зникає» в собі громадянське суспільство, а конституюється ним саме як соціальна держава.

А тому процес реконструкції нашого суспільства має враховувати теоретичні та практичні здобутки комунікативної теорії, яка постає вагомим чинником загальної теорії соціал-демократизму. Демократизація нашого суспільства потребує моральної легітимації політичних інституцій на основі метаінституцій всезагального практичного дискурсу. Це означає, що лише ті правові норми можуть претендувати на всезагальну значимість, які не суперечать чинним нормам міжнародного співтовариства, останні в свою чергу передують поступом до «світового громадянського правового ладу», в якому наша країна має посісти гідне місце.

⁷ Apel K.-O. Diskursethik als politische Verantwortungsethik in der gegenwertigen Weitsituation // B.Engelholm, W.Rohrich (Hrsg.). Ethik und Politik heute. Verantwortungliches Handeln in der technisch-industriellen Welt. Opladen: Leske + Budrich, 1990. — S. 41.

Тетяна Шириця,
кандидат філософських наук, доцент

Основні цінності: актуальність дискусій СДПН — ХДС/ХСС

Філософський антропологізм, що є підвалиною для витлумачення соціал-демократами і неоконсерваторами основних цінностей — свободи, справедливості, солідарності, — дозволяє виокремити два взаємопов'язані аспекти у підходах до цінностей, а також їхньої ієрархії, отже й змістовних визначень. Перший — це розгляд процесів формування й витлумачення цінностей як основних (Grundwerte) альтернативних точок зору, коли підґрунтям виявляються історичні реалії і пов'язані із ними зміни у конкретизації цінностей як масштабів і критеріїв діяльності суспільних сил, що знайшло свій відбиток у Програмах принципів СДПН (1959 р., 1989 р.), ХДС (1975 р.), ХСС (1978 р.) «Основними цінностями демократичного соціалізму є свобода, справедливість та солідарність. Вони лишаються нашим критерієм для оцінки політичної дійсності, масштабом більш досконалого суспільного устрою та одночасно орієнтиром у діяльності кожного окремого соціал-демократа»¹. «Ми виступаємо за основні цінності: свободу, солідарність та справедливість. При цьому наше розуміння людини виявляється водночас й основою, й масштабом оцих цінностей»². «Метою проголошеної Християнсько-Соціального Союзу політики виявляється сприяння за умов сумісних зусиль усіх людей доброї волі появи такого устрою життя, який уможливило б щастя окремої людини, а також співтовариства. Такий устрій слід розуміти як мирний устрій, засадничий на свободі, справедливості й солідарності»³. Другий

© Т.Шириця

¹ Програма принципів Соціал-демократичної партії Німеччини. — К.: Київське братство, 1997. — С. 14.

² Grundsatzprogramm der Christlich Demokratischen Union Deutschlands. — Bonn; Köln, 1978. — S. 6.

³ Grundsatzprogramm der Christlich Sozialen Union. — München, 1977. — S. 16.

стосується витлумачення розбіжностей і єдності принципів інтерпретації основних цінностей. Реалізація такого двоякого підходу дозволяє виявити, по-перше, недостатність змістовних визначень основних цінностей, що знайшло своє відображення у програмних установах політичних партій, а по-друге, необхідність подолати теоретичну однобічність їхньої інтерпретації завдяки пошуку як соціал-демократами, так і неоконсерваторами консенсусальних рішень. Звідси постає питання про розуміння цінностей як основних цінностей, що пов'язане як з методологічною специфікою їхнього обґрунтування, так і з актуальними проблемами суспільного життя, а також вимогами політичного рішення. Адже, за думкою соціал-демократичного теоретика Г.Гаймана, «основні цінності є головними нормативними орієнтаціями для політичної діяльності»⁴. Покладені в основу як соціал-демократичної, так і неоконсервативної політики основні цінності витлумачуються «за умов контрверсії між партіями з приводу їхнього впливу на політичний простір»⁵. Відповідно, інтерпретація цінностей здійснюється у такому культурно-політичному контексті, коли, за словами теоретика соціал-демократів Т.Мейєра, «основні цінності розглядаються в якості критерію мети суспільно-політичних концепцій конкуруючих партій»⁶.

Попереджуючи конкретний аналіз кожної з перерахованих основних цінностей і спираючись при цьому на вихідні методологічні принципи філософсько-антропологічного підходу до людини (антроперсоналізм соціал-демократів і біоантропологізм неоконсерваторів), слід підкреслити, що основою тлумачення постає різне розуміння рівності людей. Якщо для соціал-демократів рівність умов розгортання суб'єкта в вільного суб'єкта, який творчо створює своє індивідуальне, спільності, отже й суспільне буття за принципом «вільний розвиток кожного як умова вільного розвитку усіх» (К.Маркс) розуміється як рівність «шансів на старті», то для неоконсерваторів рівності можливостей людей передувє вихідний філософсько-антропологічний постулат

про природну недостатність людини, її невизначеність, неспеціалізованість. Звідси визначальна рівність умов перетворюється у нерівність можливостей. З принципу рівності «шансів на старті» випливає мета соціал-демократичного реформування наявних соціальних структур капіталізму, де вони, породжуючи постійно нерівність людей як свободу меншості за рахунок більшості, спрямовують діяльність людей не на власні, зорієнтовані на загальне благо ініціативи (зріла особа), а на задоволення за рахунок орієнтацій на прибуток (масова людина). Виходячи з гуманістичної спрямованості демократичного соціалізму його теоретики, за думкою Г.Гаймана, повинні відрізнятися від ціннісних консерваторів, установок яких, базуючись на традиційно тлумачених християнських цінностях, призводять до розуміння людини, її індивідуального і суспільного буття в термінах загроз і небезпек її існуванню. Актуальним завданням для соціал-демократів є продемонструвати альтернативу структурним консерваторам, які «хочуть зберегти за будь-яких обставин й без урізання економічну систему з її структурами влади»⁷. Вбачаючи загрозу гуманізації суспільства з боку соціал-демократів, шіннісні, а також структурні консерватори, завершує свою думку Г.Гайман, «виступають проти змін»⁸.

Принципово важливим для інтерпретації основних цінностей як гуманістичних орієнтирів і масштабів практичної діяльності партій є те, що вони вербально ідентичні. Звідси виникає проблема, яка пов'язана не тільки з необхідністю витлумачити цінності у відповідності до інтересів, поглядів і спрямованості діяльності партій (СДПН — ХДС/ХСС), але й з тим, щоб побачити як відмінності, так і збіг соціального змісту цих цінностей, що дозволило б реалізувати установки, зокрема, СДПН, не на відкидання капіталізму, отже його консервативних захисників, а на трансформацію його в соціалізм, що передбачає знаходження точок перетину і партнерської взаємодії із неоконсервативними партіями ХДС, ХСС. За видимою однозначністю прихована принципова відмінність, яка визначається тим, що, наприклад, «проголошені у тексті Мангеймської заяви 1975 р. ХДС основні цінності — свобода, справедливості, солідарність — викладаються таким чином, що вони обумовлюють і обмежують одна одну»⁹. Тому при дослідженні сформульованих у Програмах прин-

4. Heimann H. Theoriediskussion in der SPD. Ergebnisse und Perspektiven. - Frankfurt a.M., 1975. — S. 28.

5. Meyer Th. Grundwerte und Wissenschaft im Demokratischen Sozialismus. — B., Bonn, 1978. — S. 9-10.

6. Meyer Th. Grundwerte... — S. 11.

7. Biedenkopf K., Miegel M. Investieren in Deutschland. Die Bundesrepublik als Wirtschaftsstandort. — Landsberg am Loch, 1989. — S. 103.

8. Heimann H. Theoriediskussion... — S. 103.

9. Meyer Th. Grundwerte... — S. 123-124.

10. Meyer Th. Grundwerte... — S. 109.

ципів як ХДС, так і СДПН основних цінностей на перший план висувається питання, який спосіб тлумачення основних цінностей може створити реалістичне уявлення про позиції неоконсерваторів і соціал-демократів. При цьому намагання соціал-демократів гуманізувати капіталістичні відносини, з одного боку, на принципах реалістичного історичного підходу до капіталізму вимагає від них з критичних позицій розглядати неоконсервативну інтерпретацію основних цінностей крізь призму того, що позаісторичне тлумачення неоконсерваторами основних цінностей створює ілюзію універсальності традиційного буржуазного устрою.

Змістова наповненість основних цінностей, як це було зафіксовано ще в Гольдзерський (1959 р.) і підтверджено в Берлінській (1978 р.) Програмах принципів, в першу чергу, залежить від специфіки взаємозв'язаності витлумачення кожної з них по відношенню одна до одної. Альтернативність методологічних фундацій підходу до основних цінностей визначає структурно-функціональний характер їхнього взаємозв'язку і взаємообумовленості. Цей характер, в свою чергу, залежить від того, яка цінність стає вихідною і як визначається її конкретність через інші, отже, й змістова специфіка побудованої на ній структурної низки цінностей.

Як у соціал-демократів, так і у неоконсерваторів засадничою є гідність людини. Хоча вона розуміється по-різному, однак субстанційним моментом як умовою її реалізації виявляється цінність свободи. Відмінність інтерпретації її морально-соціального статусу призводить до альтернативного визначення характеру співвідносності свободи із цінностями справедливості та солідарності в соціал-демократичній та християнсько-демократичній (християнсько-соціальній) програмах. Контроверзальність витлумачення цінностей свободи крізь призму альтернативності вихідних положень соціал-демократичної і неоконсервативної аксіології визначається тим, що свобода, яку соціал-демократи розуміють як «свободу самовизначення кожного, що реалізується завдяки взаємній співвідносності із свободою кожного іншого»¹⁰, неоконсерваторами інтерпретується як «невизначеність, що зрештою стає ознакою нашої несвободи»¹¹.

Для урозуміння специфіки витлумачення цінності свободи, яка для соціал-демократів визначається через співвідно-

сність з «іншою свободою», тобто виявляється через рівну свободну персональність кожного, а для неоконсерваторів свобода є індивідуальною невідзначеністю, тобто підґрунтям цінності свободи і співвідносності індивіда із самим собою, а не з іншим індивідом, слід мати на увазі таку обставину. Йдеться про те, що і соціал-демократи, і неоконсерватори при витлумаченні цінності свободи і неоконсерватори при витлумаченні цінності свободи і спіраючись при цьому на ліберальні ідеї Просвітництва, підкреслюють взаємозв'язок трьох моментів у розумінні свободи: «Розуміння свободи Просвітництвом містить у собі свободу підзнання, свободу самодійснення»¹². Але в подальшому витлумаченні методологічні розбіжності щодо автономності людини, яка вільно пізнає, вільно самовизначається і вільно самодійснюється, внесло, на думку соціал-демократів, деструктивні тенденції, зокрема, в неоконсервативне морально-етичне розуміння цінності свободи в її взаємозв'язку з іншими моментами людського належного, в той час, як для соціал-демократів ці положення про суспільні характеристики свободи послугували підвалиною для гуманістичного витлумачення її як цінності. Для неоконсерваторів, навпаки, визначальним в розумінні суспільних характеристик свободи людини постала не її автономність в кантівському варіанті як автономність персон, як самоствердження суб'єктом себе через спів-визначення (Mitbestimmung) з іншим, а в якості відношення до іншого як компанійона. Отже, замість спів-визначення — ко-операція, тобто визначення не через людину як іншого суб'єкта, а через людину як справу. Звідси соціал-демократи тлумачать цінність свободи як спонтанне самодійснення людини в спільноті і через суспільство, а неоконсерватори, виходячи з природних самодетермінації індивідуалізованого суб'єкта, свободу звольють до незалежності, отже, вона несе в собі свавілья.

Соціал-демократи, які прагнуть урозуміти свободу як справжню демократичну і гуманістичну цінність, пов'язують своє розуміння свободи з реалізацією її через такі змістовно-функціональні соціальні інституційні структури, коли враховуються наступні засадничі її моменти: кожний піклується про простір свободи кожного іншого (Spielraume); моральність виявляється через відношення до іншого як рівного; здійснюється відповідальність за свободу іншого, без чого йо-

¹⁰ Шпэт Л. Философия либерального консерватизма // Вопросы философии. — 1989. — № 10. — С. 117.

¹¹ Lafontaine O. Die Gesellschaft der Zukunft: Reformpolitik in einer veränderten Welt. — Hamburg, 1988. — S. 41.

¹² Meyer Th. Grundwerte... — S. 127.

го свобода як морально-людська сутність ліквідується. Отже, акцент альтернативного щодо неоконсерваторів тлумачення цінності свободи зміщується на необхідність обмеження, але не ліквідацію свавіль конкуруючих осіб, але такого обмеження, яке б не здійснювалося за рахунок іншого. Навпаки, у неоконсерваторів, які виходять з розуміння свободи як конституційної суспільство («laissez faire»), свавілья, що визначається зовнішніми біосціальними детермінантами, не долається і складає сутність цінності свободи, в той час, як у соціал-демократів свобода в якості цінності морально зорієнтована на іншого як суб'єкта, який творить конкретну життєво-екзистенційну ситуацію.

Підкреслюючи неоконсервативне тлумачення свободи як свавілья, теоретик СДПН О.Лафонтен уточнює межі свободи. Соціал-демократичному розумінню цінності свободи притаманне уявлення про те, що межі свободи закладені у співвідношенні людей, їхній взаємності у вигляді взаємодопомоги як духовно-екзистенційних персон, а не в підпорядкуванні соціальній ієрархії, що детермінована природною неспеціалізованою людиною. Приватновласницька інтерпретація свободи означає не що інше, як загрозу свободі іншого, його існуванню, зокрема неможливості людині. Отже, консервативне витлумачення свободи як свободи індивіда в конкретній боротьбі отримати право на володіння власністю призвело до абсолютизації матеріального аспекту свободи, що є дискримінацією її екзистенційно-морального аспекту як цінності. Використовуючи критику К.Марксом ліберально-буржуазної свободи за те, що в ній превалює момент голої корисності і володіння, О.Лафонтен вважає, що європейські ліві подолали консервативне розуміння свободи. Таким чином, цінність свободи, що реалізується як самоціль і набуває рис обмеженої егоцентричності фактично виключає відповідальність за іншого і, породжуючи орієнтацію на власність і ринок, відповідає за нього як засіб. Відповідно конкурентно-ринкові підвалини свободи визначають цінність свободи таким чином, що, як пише Т.Мейер, «в головних своїх визначеннях свобода знаходить прояв в тлумаченні ХДС тези: приватно-власницьке конституювання суспільних відносин слугує як індивідуальній свободі, так і загальній користі більш, ніж демократизація громадської влади і відносин пану-

вання»¹³. На протидію неоконсерваторам соціал-демократи, виходячи з рівності для кожного «шансів на старті» визнають, що реалізація цінності свободи у суспільстві базується на механізмах відповідальності за нього. Суспільство, таким чином, становиться відповідально створюваним простором для усіх і для кожного, оскільки воно розуміється не як результат закономірностей соціально-природного або історичного розвитку, а як інтерсуб'єктивно конституює співтовариство людей як людей-персон, що рівно співвідносяться один з одним. Це означає, що конкурентно-індивідуалістичній свободі, яка здійснюється через суспільну ієрархію, а також її стабілізацію як відносин нерівних ліві протиставляють тлумачення свободи, що зорієнтована на спів-людину (Mitmensch). Таким чином свобода усвідомлюється як індивідуальна свобода рівних, відповідальних «за» і «перед» один одним. Оскільки в неоконсервативі по суті цінність свободи, позбавлена «міт» як головної моральної субстанціальності зводиться до ніванець, оскільки вона протиставлена спів-людяності, суспільству і природі. Критика цієї позиції дозволяє зробити важливий для гуманістичного розуміння цінності свободи висновок: «Свобода може бути надана і здійснена тільки в гармонії із іншим, із суспільством, а також із природою»¹⁴.

Аналіз розуміння свободи в соціал-демократичному і неоконсервативному контексті дозволяє конкретизувати інші альтернативно витлумачені основні цінності, зокрема цінність справедливості в її взаємодіюванні до свободи. Як вже зазначалося, вербальна ідентичність у визначенні основних цінностей породжує труднощі в адекватному їй або її інтерпретації їхнього розуміння. Так, Т.Мейер зазначає: «Труднощі мовного викладу, які часто-густо свідомо перекучуються, є принципом консервативно-ліберальної агітації, що намагається протиставити свободу справедливості й тим самим з розумінням вести кампанію проти соціал-демократичних цінностей, отже їхньої політики»¹⁵. Контрверсальна точка зору соціал-демократів на свободу дозволяє розглядати цінність справедливості через «рівність свобод», через моральну вимогу формувати умови для ві-

¹³ Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1984. — S. 121.

¹⁴ Entwurf für ein neues Wahlprogramm der CDU/CSU. — Bonn, 1986. — S. 40.

¹⁵ Meyer Th. Grundwerte — idealistisch und nutzlos? Grundsatzfragen im Inseentwurf // Neue Gesellschaft. — Bonn, 1988. — № 2. — S. 177.

льного розгортання особистості і самоздійснення людини. Співвідносність свободи із справедливістю як рівністю не залишає сумніву, що свобода є розмежуванням свободи, але свобода для багатьох. Тим самим підкреслюється, що істотним моментом цінності справедливості є також визначення суспільних зусиль кожного іншого, а тому така несвобода є по суті справедливо поділена на всіх моральнісна задача практичної діяльності по формуванню суспільства.

Неоконсерватори за критерій справедливості беруть принцип «релевантних відмінностей», за допомогою якого стверджується легітимність вимог рівності в межах соціальних груп й професійних страт. Логічно послідовне застосування таким чином тлумаченої цінності справедливості набуває форми визнання привілеїв, що випливають з соціальної значущості тої справи, яку людина виконує, а також її особистих заслуг. Справедливість націлена на формування «справедливого простору» гри, де удачі, успіхові віддається перевага перед орієнтацією на моральну необхідність. Соціал-демократи переконані, що традиційно-ліберальне розуміння справедливості, коли свобода не співвідноситься із фактичною соціальною рівністю, набуваючи формальних рис в теорії, на практиці залишає існування людини в межах соціальної несправедливості. Отже, розглядання соціал-демократичними аксіологами цінності свободи крізь призму рівності та відповідальності людей один перед одним дозволило в Берлінській програмі проблему цінності справедливості вирішити таким чином: «Справедливість ґрунтується на рівній повазі гідності усіх людей. Вона вимагає однакової свободи, рівності перед законом, рівних можливостей у соціальному та політичному житті, а також соціальної захищеності. Вона вимагає громадської рівності чоловіка і жінки»¹⁶.

Саме формування відносин між людьми-персонами, що реалізується як інтерсуб'єктивна плюралістичність суспільства, надає підстави для розуміння не тільки цінності справедливості, але й солідарності як цінності, що зорієнтована на подолання індивідуалістично-конкурентних відносин. «Окрема людина може лише тоді бути вільною, коли вільним є її спів-людина, це означає, коли суспільство, в якому вона живе, вільно і солідарно»¹⁷.

Особливу актуальність та значимість в системі основних цінностей, характері їхньої співвідносності, отже й в специфіці змістовних визначень кожної з них має тлумачення цінності солідарності. Це важливо в сучасних умовах, коли лейтмотивом як соціал-демократичних, так і неоконсервативних програмних документів останніх років є проблема солідарного суспільства. Якщо для соціал-демократів солідарність визначається вільно-моральним началом, тобто безпосередньо моральним інтересом, то для неоконсерваторів вона ґрунтується на вільно-конкурентному началі, в основу якого покладені економічно-власницькі інтереси. О.Лафонтен вважає, що «принципово важливо не тільки не визначати категорію свободи через власність, але більш того, автентична значимість цієї категорії визначається солідарністю»¹⁸. Звідси випливає, що солідарність як цінність є тим істотним принципом, який, солідаризуючи діяльність людей як рівних, дозволяє їм досягти вільного самовизначення на підвалинах справжньої справедливості. Напроти, солідаризація конкуруючих між собою людей фактично призводить до возвеличення однієї людини за рахунок іншої. У такій інтерпретації солідарність отримує свій вимір від індивіда вищого рангу соціальної ієрархії у вигляді допомоги з його боку. Неоконсервативно витлумаченому «приватному» соціал-демократи протиставляють моральну відповідальність і піклування, коли солідарність не обмежується орієнтацією на справу детермінованого контрагента, тобто ділові стосунки як вихідні.

З цінності солідарності, яка неоконсерваторами конкретизується завдяки принципу субсидарності, витікає, що кожна людина виступає за себе, й, таким чином, складається суспільна діяльність індивідуалізованих, а не взаємосприяючих, в кращому випадку, незважаючи один одному людей. Релятивізація солідарності до умов необхідної свободи встановлює поріг участі суспільства (в аспекті його теримистості, але не толерантності) для рішення проблем індивідуального буття. Цінність солідарності тлумачиться крізь призму політичного принципу «друг — ворог», яка в Г.-К.Кальтенбруннера набуває характеру консервативної задачі. Ця схема стає основою відхилення в філософському і практичному плані понять універсальності людини і людства й проголошення їх конвенцій-

¹⁶ Програма принципів... — С. 14.

¹⁷ Lafontane O. Die Gesellschaft... — S. 40.

¹⁸ Lafontane O. Die Gesellschaft... — S. 40-41.

ними. За умов відсутності онтологічного статусу людства стає неможливою етика з її системою універсальних цінностей, більш того, усякий моральний універсалізм набуває рис ілюзорності. Таким чином, подолання неоконсервативної солідарності соціал-демократи відшукують на шляху глумачення солідарності як піклування про інтереси людства - солідарно цілісного в своїх морально-ціннісних підвалинах.

Пояснення взаємообумовленості основних цінностей свободи, справедливості, солідарності, яка у соціал-демократів базується на розуміння людини як персонально рівної у своїй гідності іншій, надає демократичну спрямованість витлумаченню їх у політичному аспекті, тобто при їхньому застосуванні як орієнтирів, масштабів і критеріїв практичних дій для вирішення актуальних проблем сучасності. Т.Мейер пише, що «вербальна ідентичність основних цінностей в програмних документах СДПН, ХДС, ХСС породжує непорозуміння, котре обертається невинуватим проти ціннісно зорієнтованого розуміння демократичного соціалізму. Адже аналіз ситуації має істотне значення для формування соціал-демократичної політики лише за умов його спирання на основні цінності»¹⁹. Це означає, що в сучасному складному суспільстві соціал-демократи, виходячи з тих самих, що й неоконсерваторів основних цінностей, але витлумачуючи їх крізь призму людської рівності, підкреслюють, що досягнення співлюдяності і солідарності неможливо через обмеження та посилення індивіда як самодостатнього конкуруючого індивідуаліста у системі стабілізації суспільної ієрархії. Воно здійснюється на шляху формування суспільного ладу за ціннісно зорієнтованими принципами демократичного соціалізму.

Олена Шведова

Екоаксіологічні засади соціальної демократії

Досвід людства в умовах глобальних цивілізаційних розломів довів, що гідне людини суспільство не може бути продуктом, зорієнтованим на прогрес продуктивних сил. Воно може стати результатом лише свідомого формування людських відносин за масштабами основних цінностей — свободи, справедливості, солідарності. Ці відносини мають бути побудованими на новій етиці, яка надасть традиційним цінностям людства нового розуміння через переорієнтацію їх сутнісних характеристик на абсолютну цінність життя. Етика відповідальності людства перед загрозою загибелі від глобальних катастроф має стати не тільки особистою життєвою концепцією кожного жителя планети, але й головною засадою соціальної самосвідомості людства. Саме ідея побудови нової етики відповідальності, або екоетики, з її головною вимогою права кожної людини на життя, лягла в основу розуміння сутнісних характеристик і засобів формування соціальної демократії. Нові виклики зумовили перегляд програмних основ демократичного соціалізму, які не давали адекватної відповіді на глобальні проблеми людства. Розробку нових програм соціал-демократичних партій розвинутих індустріальних суспільств зробив можливим досягнений в кінці 80-х років консенсус про нове розуміння прогресу. Діалог, який тривав в соціал-демократії протягом майже цілого десятиліття, призвів до виникнення нового спільного уявлення про майбутнє. Воно демонструє, яким чином можна зберегти досягнення індустріального суспільства завдяки глибокій його перебудові і справитись з небезпеками, що воно спричинило, без відмови від досягнутого рівня якості життя.

Стокгольська Декларація Принципів Соціалістичного Інтернаціоналу (1989 р.), відзначивши сьогодишню актуальність і реальну можливість «політичної, економічної і соціальної демократії в міжнародному масштабі», проголосила: «Демократія є осно-

¹⁹ Meyer Th. Grundwerte und Wissenschaft... — S. 178.

вним засобом, що забезпечить запровадження народного контролю і гуманізацію сил, в інший спосіб не керованих, що змінюють нашу планету, не звертаючи на вимоги її виживання» (1, с. 45). Переглядаючи концепцію суспільного прогресу, соціал-демократи вважають за необхідне залишити незмінними основні цінності соціалістичної волі орієнтацією на збереження головних передумов життя людини таким чином, щоб не припустити перетворення позірних економічних переваг на соціальні збитки для людей. Отже, зберігаючи світоглядну відкритість і ствердження необхідності плюралістичної демократії як засади соціальної демократії, до відомих соціал-демократичних цінностей слід додати відповідальність за природу і життя майбутніх поколінь.

Виходячи з принципу відповідальності¹, Соцінтерн наголошує на головній думці — сьогоднішній «світ небезпек і загроз» можна врятувати лише на шляху реформ. Саме робота по їх здійсненню стає єдиною реалістичною політикою по формуванню суспільства соціальної демократії. Перш за все, соціал-демократи прагнуть широкого союзу прихильників реформ, щоб подолати опір тих, хто проголошує прогресом все, що сприяє збільшенню їх прибутків, зростанню їх економічної чи політичної влади. Концентрації влади в руках меншості може протидіяти лише демократична воля, яка усвідомила, що особисті інтереси окремих груп суперечать загальному благу.

¹ Принцип відповідальності, за Х.Йонасом, базується на положенні: «Людина є особливою і відомою сутністю, що може бути відповідальною. Там, де це можливо, вона має відповідальність. Здатність до відповідальності означає підкорення її вимогам: могли пов'язано з бути зобов'язаним. Однак, здатність до відповідальності — етична відповідальність — міститься в онтологічних здатностях людини до вибору поведінки поміж сутністю і волюнтарієм. Відповідальність є складовою свободи. Вона є супутницею свободи дитячого суб'єкта: я є відповідальним за свої дії, як такі (в той же мірі, як я залежний від них), незважаючи на те, чи існує об'єкт відповідальності, який мене — рано чи пізно — притягне до неї. Отже, відповідальність здійснюється з Богом чи без нього, але, безсумнівно, враховуючи чи нехтуючи судді земних... Засади етики майбутнього, які актуалізувалися сьогодні, етики, що живиться відповідальністю людського майбутнього, вкорінюється в головні положення або завдання. По-перше, оптимізувати знання про наслідки нашої діяльності відносно того, як вона буде визначати або поменшувати загрози майбутньому людства. По-друге, вона буде визначати або поменшувати загрози майбутньому людства. По-друге, в світлі цих знань, тобто знань про безпрецедентне нове, що може статися, виробляти нове розуміння того, що може і що не може відбутися, про те, з чим слід рахуватися і чого запобігати — врешті-решт позитивне знання про благо, про перспективу того, що не повинно статися, але першочергове значення по те, чому можна допомогти» (2, с. 3-4).

Дискусія соціал-демократичних партій навколо оновлення принципів програм визначила декілька стратегічних напрямків діяльності людства по створенню суспільства реальної соціальної демократії. Серед цих напрямків передбачається досягнення демократичного співтовариства народів, яке візьме на себе загальну відповідальність за процвітання і майбутнє землі. Саме світова спільнота повинна розвинути таку систему, за допомогою якої можна було б забезпечувати мир у всьому світі, здійснювати політичний контроль над економічною владою, справедливо розподіляти сировину, технології і наукові знання та надійно захищати наші природні життєві засади.

Іншим напрямком діяльності соціал-демократів має бути боротьба за остаточне звільнення людства від божевільної гонки озброєнь і війн, розв'язання конфліктів виключно ненасильницьким шляхом. Зеконomenні ресурси мають бути використані на збереження природи і боротьбу з голодом на планеті. Південь не повинен ставати місцем розв'язання конфліктів між Заходом і Сходом. Нав'язані індустріалізму моделі розвитку здебільшого заподіяли шкоду країнам, що розвиваються. Відмова від прийняття чужих моделей, що не пройшли перевірки, може стати початком другої деколонізації. Кожна країна повинна мати право на вибір власного шляху розвитку. Всі країни Півдня повинні мати можливість захистити або відновити свої природні життєві основи, знайти прийнятні форми втілення досягнень науково-технічного прогресу і цивілізації.

Критикуючи буржуазність, яку несе людям лібералізм, а за тим і капіталізм, Р.Левенталь в той же час зауважує: «Небезпека утопічно орієнтованої політики не обмежується впливом крайніх лівих Просвітництва та його спадщини. Ми переживаємо страшні наслідки саме "антипросвітництва", які незрівнянні з тягарем нерівності завершеної ієрархії на основі расової приналежності, його ідеологічні впливи ще й сьогодні і тут, і там дають себе знати» (3, С. 3-4).

Демократичність світового економічного порядку багато в чому залежить від того, наскільки справедливо забезпечується в суспільстві розподілення прибутків шляхом зростання участі працюючих по найму у виробничому капіталі, і як гарантується надійність системи забезпечення: «Права людини включають в себе економічні і соціальні права; право на формування профспілок і на страйк; право на соціальну безпеку та соціальне забезпечення для всіх... Одне з найважливіших — це право на

цілковіт і корисну зайнятість за відповідної оплати праці. Безробіття підриває людську гідність, загрожує соціальній стабільності і марнує найцінніші ресурси світу» (1, с. 22).

За умов соціальної демократії економічні права не можна розглядати як допомогу, що виплачується пасивним індивідам, але як необхідну основу, що забезпечує активну участь всіх громадян у будівництві суспільства. Тобто не слід на це дивитися як на субсидювання тих, хто потрапив на периферію суспільства, а як на створення умов для виникнення інтегрованого суспільства, котре забезпечує загальний добробут. На таких шляхах реалізується базований на цінностях справедливості і солідарності соціал-демократичний політичний принцип «співвизначення» або ж «співучасті». Підвалиною для можливості солідарності, суспільної безпеки і досягнутого в історії рівня суспільної відповідальності є економічна демократія. Методи соціальної безпеки скрізь, де це можливо, повинні бути спрямовані на запобігання замість компенсації збитків, співробітництво замість опікунства. Соціальна безпека є правом громадянина. Її не можна ставити в залежність від благої діяльності чи індивідуального фінансового стану. Солідарність суспільства по відношенню до індивіда, що потрапив в скрутне становище, — основа соціальної держави в умовах демократії, причому досягти цієї основи можна завдяки саме економічній демократії в суспільстві.

Є.Елієр, один з натхненників Берлінської програми СДПН і Стокгольмської декларації Соцінтерну, назвав їх «платформою для нової більшості». Новий підхід до прогресу соціально-демократія хоче запропонувати як новий союз за здійснення реформ різними соціальними рухами. Безумовно, що ядром бажаного союзу залишається співробітництво з профспілками. Соціал-демократія переконана в можливості отримати підтримку більшості, якщо залучити до себе всіх людей, що усвідомлюють необхідність глибоких реформ, спрямованих на формування нової індустріальної цивілізації на основі відповідальності за соціальний і екологічний розвиток. Створити такий союз буде дуже важко, оскільки індустріальні суспільства стають все більш диференційовані в соціальному відношенні і культурних позиціях. Соціальне становище саме по собі в нинішній час менш, ніж будь-коли пояснює риси суспільства, соціокультурні потреби і основні політичні орієнтації людей. Безумовно, соціальний стан у формуванні людини відіграє все ще значну роль, обмежує рамки її можливостей. Однак сьогодні всі більш важливими для неї є соці-

альне середовище і професія, соціальні і культурні схильності, особистий стиль життя, в той час як на другий план відходять такі класичні ознаки як дохід і місце роботи.

Соціал-демократія дуже цікавиться цим процесом, оскільки вона висунула гасло: від держави соціальної до держави культурної. Тобто, якщо раніше соціал-демократи хотіли зібрати навколо себе більшість населення, яка виступає проти привілеїв при формуванні політичної і економічної влади в суспільстві, то сьогодні запропонована ними програма в світлі виживання людства і людської культури, гуманізації світу повинна об'єднати представників самих різних верств населення. Відповідно, інтерес соціал-демократів до еволюції соціального складу суспільства не є абстрактним, суто науковим, але істотно може вплинути на бачення перспектив і завдань світової соціал-демократії.

В цьому світі великий інтерес являють собою матеріали з серії колоквиумів на тему «Соціалізм 2000 р.», проведених в 1989 році Французькою соціалістичною партією, в одному з яких йшла мова про соціальні і культурні зміни, що відбувалися в французькому суспільстві зокрема і в європейському взагалі, і відповідно до цього, оновлення політично-державного і соціально-економічного проекту ФСП. Особливо цікавою заявкою цього колоквиуму стала доповідь директора Центру досліджень сучасності і повсякденного життя професор М.Мафесолі «Постмодерністська солідарність», яка присвячена якісним змінам, що відбуваються в суспільстві. Ці зміни, на думку Мафесолі, не піддаються аналізу класичними методами, що оперують поняттями класів чи соціально-професійних груп. Для неї необхідні такі поняття, що здатні висвітлити нові форми солідарності, логіку зв'язків між людьми. За його словами, можна очікувати, що «людину економічну», звернену до боротьби з природою, і «людину політичну», звернену до влади, може витіснити «людина естетична». Під словом «естетичний» Мафесолі розуміє його етимологічний зміст — «відчувати разом з іншими». Тобто людина естетична «буде прагнути відчувати колективні емоції всередині дрібних груп, до яких вона належить» (4, с. 143). В сферу її головних турбот увійдуть сім'я, рідні, повсякденність, посилиться потреба в спільності відчуттів з іншими, пріоритетне місце займе почуття належності до групи. Тобто, суспільне життя, що реалізує цінності соціал-демократії, складатиметься з сукупності цих «ми», у яких будуть свої правила поведінки і специфічний спосіб життя. Нова структура суспільства не буде лінійною, прогнозованою, а

складною, з багатьма випадковими відгалуженнями, тобто з множини груп, добре або погано прилаштованих одна до одної. Таке суспільство буде поза історією, тобто розгляд суспільства буде історико-культурним.

Сьогодні ще звичай, характер спільноти вважаються чимось мізерним. Але вже створення гігантських мегаполісів стимулює появу «сіл в містах». Можливо, це призведе до того, що соціальна структура, організована як множина дрібних груп, які самі влаштовують стосунки між собою, понизить вплив органів влади. Подібну ж тенденцію конвівіальності і солідарності поза сферою праці і класових відносин відмічає і Анрі Фішбін, один з лідерів опозиційного напрямку в комуністичному русі Франції. Це — жіночий рух, екологічний рух прихильників третього світу, життя асоціації і культури. Такий феномен відмічений сильним індивідуалізмом в кращому сенсі цього слова і одночасно він володіє могутнім потенціалом солідарності (4. С. 145), «тому що тільки індивід, як «дозріла особистість» (Д. Нельсон) здатний свою самовідповідальність як ековідповідальність перетворювати на діяльність в інтересах не тільки збереження життя, але й здійснення смисложиттєвих цілей».

Декларувавши оновлену соціальну демократію, Соціетерн прагне створити дієву програму демократизації суспільства, переосмисливши в ній роль економічних державних механізмів. Відтак, Стокгольмська Декларація принципів (1989 р.) є не просто спробою подолати застарілість власних суспільних орієнтирів в сучасних умовах, це — швидше спроба створити нову модель ековідповідального суспільства, не тільки привабливою для різних прошарків населення, але й існуючого на основі етики відповідальності і зваженої політики виживання. Спроба створити на вимоги людської культури і цивілізації модель еко-техносоціалізму (О.Ляфонтен, Й.Штрассер, Б.Траубе) не повинна страждати ані надмірною абстрактністю, ані надмірною конкретизацією механізмів втілення. Соціалістичні цілі можуть досягнутись лише шляхом численних компромісів, їх здійснення залежить від суспільних реалій і безпосередніх потреб і орієнтацій кожного громадянина.

Базований на новій етиці відповідальності еко-техносоціалізм переглядає першочергове значення індустріалізації, яке послугувало обґрунтуванням того Євроцентризму, який панував в соціалістичному русі до недавнього часу. Європейський шлях розвитку вважався обов'язковим для всіх. Здавалось би.

промислова революція і сучасна техніка і дійсно створили в окремих частинах світу ще небачений в історії добробут, який іде на користь всім. Але за подолання залежностей ми заплатили новою загрозою людині і природі. Хід розвитку індустріальної цивілізації створює нові небезпеки для свободи і справедливості. Відомий соціал-демократичний політолог Й. Рау пише, що «...сьогодні вже ніхто не може звільнитись від технічних передумов життя. Наука і техніка стали нашою долею, і нам слід піклуватися про те, щоб техніка з нашої долі не перетворилась на вирок» (5, с. 32). Отже, досягнуто того пункту, де продовження попереднього прямолінійного промислового розвитку не гарантує більше здійснення соціалістичних цілей, але швидше загрожує їм. В цій ситуації соціалісти в індустріальних країнах повинні переглянути свої програми. Свобода сьогодні більш, ніж будь-коли, не може бути неузгодженою з відповідальністю, тобто з солідарністю. Провідний соціал-демократичний теоретик Х.-Й. Фогель говорить: «Соціал-демократи ніколи не вважали свободу поняттям абсолютним. У свободи існує сестра. Їм'я її — солідарність» (6, с. 47). Наскільки людство сьогодні може солідаризуватись, настільки й зможе досягти не просто шансів на самореалізацію для всіх, але й на виживання. Прагнення людства до справедливого розподілу свободи і відповідальності — не просто призма, продиктована позірним гуманізмом. Це — об'єктивна необхідність життя в умовах «викликів і проблем». Справедливість взагалі прагне до рівної свободи для всіх. Але сьогодні рівні життєві шанси складно розуміти не просто як рівні стартові можливості в житті, а як рівні права на життя. Кожен має право жити в здоровому оточуючому середовищі, будучи сам відповідальним і довіряючи відповідальності інших. Тобто, свобода, справедливість, солідарність сьогодні врівноважені і взаємопов'язані не стільки відповідальністю кожного за виживання світу, скільки за смисложиттєве буття в екоранічній ситуації. За умов глобалістики визначальною цінністю соціальної демократії стає солідарність як засада створення «солідаристського суспільства». Відтак, солідарність, назвемо її «еко-солідарністю», визначає межі свободи, надає їй достовірності і змістовності. Кожен має відчувати і усвідомити себе в дусі добровільної солідарності відповідальним за життєві шанси інших людей і світу в цілому. Трансформувачись від гасла класової боротьби пролетаріату до антропоетичної цінності, еко-солідарність перетворилась сьогодні на ціннісний орієнтир самоствер-

дження і самореалізації кожної людини, що в якості самовідповідального суб'єкта цілепокладає багатство свого особистого життя через створення реальних умов для прогресивного розвитку суспільства як інтерсуб'єктної спільності.

Наочним проявом моральної необхідності подальшої солідаризації людства є той факт, що світ, створюючи суспільство соціальної демократії, стоїть сьогодні на порозі подолання світоглядних бар'єрів. Особливо чітко це проглядається на прикладі соціал-демократів, українських зокрема. Соціал-демократична партія України на VIII з'їзді проголосила: «Духовними витоками сучасної української соціал-демократії є етичні засади християнства, гуманістичної філософії, ідеї доби Просвітництва, соціально-філософської концепції західноєвропейського соціал-демократичного руху (етичний соціалізм, австромарксизм, концепція Карла Каутського, Жана Жореса, Едуарда Бернштайна, Бертрана Рассела, погляди представників франкфуртської школи), спадщина М.Драгоманова, Б.Кістяківського та В.Старосольського» (7, с. 6). Дійсно, як зауважує М.Попович: «Чи це спадщина Леона Блюма, чи Віллі Брандта, чи книги неомарксистів франкфуртської школи, а чи писання християнських авторів — йдеться про те, що саме гуманізм в усіх його виразах залишається джерелом натхнення також і в політиці, визначаючи соціалістичну орієнтацію на солідарність» (8, с. 84). Соціалізм як соціальна демократія з її егалітаризмом людської гідності і правом кожного на особисту діюву самовідповідальність і співвідповідальність не є науковою, а з тим її соціально-детермінованою системою в тому сенсі, що його необхідність чи закономірність можна довести за допомогою науки, або що концепцію його формування можна однозначно вивести з наукового пізнання. Хоча соціалістичне перетворення передбачає наукове дослідження функціональних взаємозв'язків і тенденцій розвитку тих чи інших суспільних галузей, але прийняття рішень і зобов'язань у відповідності з соціалістичними принципами, концепцією перетворення суспільних відносин на соціальну демократію не є справою науки, а безпосередньо виходить з інтересів людей або їх вимог про встановлення справедливості. Наука грає в соціалізмі службову роль, яка завжди обмежується конкретним досвідом і рішеннями, що приймаються консенсуально у зв'язку з вирішенням конкретної соціальної проблеми.

В умовах глобалістики, коли як основним цінностям, так і базованим на них «етичним рішенням» передую абсолютна

цінність життя, діалого-консенсуальний характер формування знань про справжні наслідки цих рішень у майбутньому не втрачає своєї значущості. «Тільки в суспільному діалозі можуть бути розвинуті принципи, за якими ми створимо механізми, щоб запобігти ризиків і використати шанси», — зауважує Й.Рау (5, с. 34). Дійсно, здатність до діалогу набула сьогодні більше, ніж будь-коли, передумов для того, щоб були розв'язані життєво важливі питання майбутнього шляхом використання досягнень етики відповідальності для формування гуманістичних реалій суспільства соціальної демократії. Віднаходження рішень по формуванню політики майбутнього може відбуватись тільки в діалозі. Політика, яка формує себе з нових наукових знань, мусить бути здатною ставити до дискусії і розв'язувати принципові суспільні питання про забезпечення майбутнього, не тільки долаючи зло у вигляді небезпек, але й головним чином створюючи простір для добродійної діяльності. Тільки у такий спосіб досягається сенс того, що ми розуміємо в якості науково-теоретичного вирішення проблем соціальної демократії.

Коли говориться про наслідки соціал-демократичної політики та їх оцінку з позицій ековідповідальності, тоді необхідно діяти в політиці відповідно з метатеоретичним ставленням до науки і наукової свободи. Ця свобода науки є високим благом, вона має залишатися принципово незаперечною. Лише в такий спосіб наука може без обмежень слугувати з'ясуванню істини, віднайденню правди, вирішенню актуальних проблем сьогодення. «Саме це є критична наука наших днів, яка уважно ставиться до ризику і небезпек, про які ми сьогодні дискутуємо», — стверджує Й.Рау (5, с. 36). Відтак, віднаходження наукових рішень при формуванні політики майбутнього не перебуває в залежності від сцієнтизму, тобто не повинно носити догматичний характер, але міститись «між тим, що ми знаємо, і тим, що ми робимо» (Й.Рау).

Поглиблюючи соціал-демократичне витлумачення ролі науки в формуванні демократичного суспільства за сучасних умов, німецький соціал-демократичний теоретик О.Данн в цьому зв'язку аналізує значимість трансцендентальної прагматики в якості методологічної засади етики відповідальності. Він позитивно оцінює принцип комунікативності, але звертає увагу прихильників К.-О.Апеля і Ю.Хабермаса на необхідність подолання формалістичних елементів у взаємокритичному процесі обміну аргументами з приводу рішення конкретних соціальних

проблем. «Ми тут працювали з теорією, яка хоч і розглядає комунікативну дію, все ж розуміє під тим саме мовні комунікації, а всі інші галузі соціальної дійсності і комунікації не беруться до уваги. — зауважує О.Данн. — Ще принципове: не можна не відзначити, що ця теорія є теорією метарівня, вкоріненою в трансцендентальність, тобто вона свідомо абстрагується від зв'язків, які панують в суспільному житті» (9, с. 24). Отже, в суспільній реальності кожен аргумент продиктований певним інтересом, кожна позиція зумовлена конкретною необхідністю.

В історичному розвитку практичної філософії, а з тим і етично орієнтованого вчення про соціальну демократію послідовники І.Канта довели, що велика ілюзія Просвітництва полягала в тому, що воно не було здатним зв'язати формальні гуманістичні імперативи з реальними, тобто детермінаціями суспільної діяльності. Критична позиція О.Данна має позитивний висновок: «Слід чітко розуміти, що політичний дискурс і надалі можливий тому, що наповнений сенсом. Тут робиться спроба довести до свідомості політичну благорозумність: все ж демократичний соціалізм існує, в своїх діях він відкриває перспективи для лівої позиції, якої він непохитно дотримується» (9, с. 25).

Тим самим відкривається шлях втілення цінностей демократичного соціалізму в реалії соціальної демократії.

Література:

1. Декларация Принципов Социалистического Интернационала (1989). Программа принципов Социал-демократической партии Германии. Стокгольмская Декларация Интернационала. — К., 1997.
2. Jonas H. Prinzip Verantwortung — Zur Grundlegung einer Zukunftsethik // Zukunftsethik und Industriegesellschaft. — München, 1986.
3. Löwenthal R. Die Gefahr einer Flucht in den Fundamentalismus // Zukunftsethik und Industriegesellschaft. — München, 1986.
4. Индивидуализм и солидарность. Материалы коллоквиумов. Актуальные проблемы социал-демократии. — М., 1990.
5. Rau J. Prinzipien einer verantwortlichen Politik für die Zukunft der industriellen Zivilisation // Zukunftsethik und Industriegesellschaft. — München, 1986.
6. Vogel H.I. Rede am Programm Parteitag in Berlin 18 Dez. 1989 // Sozialdemokratische Partei Deutschlands. Programm Parteitag. Berlin 18.12.1989. — В. Presseservice des SDP. — 1989.
7. матеріали VIII з'їзду Соціал-демократичної партії України. м. Первомайськ, 1-2 червня 1996 р.
8. Попович М. Європа — Україна — праві і ліві. — К., 1996.
9. Dann O. Die etisch Diskurs und praktisch Handeln // Zukunftsethik und Industriegesellschaft. — München, 1986.

Олена Скоморощенко,
кандидат філософських наук

Третій Конгрес Партії європейських соціалістів у Мальме (5-7 червня 1997 року)

Партія європейських соціалістів складається з соціал-демократів держав-членів Європейської спільноти, а також з Норвегії та Кіпру. Вона заснована у листопаді 1992 році у Ла Гаї. ПЕС ставить за мету оптимізацію впливу європейських соціал-демократів на процес розвитку європейської спільноти. ПЕС є найбільшим політичним утворенням в об'єднаній Європі. Так, з 626 депутатів Європарламенту 214 є членами соціалістичної фракції. 3 21 Голів Комісії Європарламенту — 9 соціал-демократів, — це, зокрема, Ріт Б'єррегаард, Едіт Крессон, Аніта Градін, Нейл Кіннок, Еркі Антеро Лішканен та інші. З п'ятнадцяти урядів ЄС тринадцять очолюються соціал-демократами — це Австрія, Бельгія, Великобританія, Франція, Греція, Італія, Португалія, Швеція, Голландія, Данія, Норвегія, Люксембург.

Головою ПЕС є лідер Соціал-демократичної фракції Бундстагу (Німеччина) Рудольф Шарпінг, Генеральним секретарем — Жан Франсуа Валлен з Соціалістичної партії Франції.

Основними напрямками діяльності ПЕС є забезпечення стабільності та пошук балансу політичних сил у Європі, боротьба з безробіттям, започаткування європейського монетарного союзу зі спільною валютою «євро», захист довкілля, зміцнення міжнародної безпеки, оптимізація процесу прийняття рішень в межах ЄС, поліпшення соціального забезпечення.

Період, що передував Третньому Конгресу ПЕС, був насичений напруженою роботою. Так, у грудні 1995 лідер СДПА Франц Враніцький своєю доповіддю «Соціальні можливості монетарного союзу» сформулював основні засади соціал-демократичного бачення впровадження «євро», що набуло свого розвитку в рамках процесу постійних консультацій міністрів фінансів соціал-демократів за координацією міністра

фінансів Ірландії Руарі Квінна з метою узгодження своїх підходів у запровадженні єдиної валюти. Також у грудні 1995 лідери ПЕС провели міжурядову конференцію з питань розширення ЄС, куди були запрошені Республіка Чехія, Угорщина, Польща, Словаччина та Словенія, яка дала нового імпульсу процесу розширення ЄС на Схід Європи. Під керівництвом Філіпа Бускіна провадилась робота щодо реформування інформаційної інфраструктури ПЕС у такий спосіб, що дає змогу організовувати загальноєвропейські соціал-демократичні кампанії. У січні 1996 міністри з питань науки та технологій — члени ПЕС підготували комюніке з питань напрямів соціал-демократичної політики у цій галузі. Їх рекомендації були затверджені на конференції ПЕС 17-18 жовтня 1996. Провадилася робота і в інших напрямках.

Конгрес у Мальме — нова віха у діяльності Партії європейських соціалістів. Цей форум уособлює завершення кризового періоду для європейської соціал-демократії, що спостерігався після краху Радянського комуністичного режиму, відповідального за дискредитацію та спотворення соціалістичних ідеалів. Внаслідок цієї дискредитації у багатьох країнах Європи соціал-демократи втратили свої правлячі позиції. Протягом останнього десятиліття поширення набували неоконсервативні політичні ідеї, що втілювалися у практиці партій правого та правоцентристського спрямування, які здобули кермо влади у більшості європейських країн. Однак виявилось, що неоконсервативна альтернатива курсу демократичного соціалізму є хвибною та соціально небезпечною. Консерватори та демохристияни виявилися неспроможними дати відповідь на нові європейські питання, що спричинило глибоке розчарування виборців більшості європейських країн у їхній політиці. Весна 1997 року ознаменувала новий поворот у житті європейської соціал-демократії — соціал-демократи повернулися до влади в Європі! Втіленням нової доби стала упевнена перемога англійських та французьких соціал-демократів на парламентських виборах. Тому символом Конгресу в Мальме стало рукоштовнання Тоні Блейра та Леонеля Жеспена як прем'єр-міністрів-переможців.

Але перемога зобов'язує. Адже на даний момент соціал-демократи є правлячою політичною силою в Європі. І питання, які не змогли вирішити неоконсерватори та демохристияни, чекають своєї відповіді. Саме тому основною темою маль-

мівського Конгресу стала проблема створення нових робочих місць та боротьба з безробіттям.

Пленарне засідання Конгресу розпочалося з виступів Т.Блейра та Л.Жеспена, в яких вони окреслили напрямки соціал-демократичної політики в новій Європі. Далі учасники Конгресу зосередилися на роботі таких круглих столів: «Яка ідея Європи — більш велика, більш сильна?», «Нові відповіді на соціальні питання», «Освіта, освіта, освіта», «Нова модель розвитку», «Громадяни Європи», «Європа у мирному світі».

Підсумковим документом Третього Конгресу ПЕС стала Мальмівська декларація. У ній підтверджується вірність соціал-демократії ідеалам соціальної держави загального добробуту.

Міжнародна діяльність новітньої української соціал-демократії протягом останніх семи років дозволяє сподіватися, що процес реінтеграції нашої соціал-демократії до Соціалістичного Інтернаціоналу та європейських соціал-демократичних структур набуде свого інституціонального завершення.

До генези української соціал-демократії (попередні нотатки)

Україна початку століття «подієво» пов'язана з емблематичними для європейського соціал-демократичного руху-XX явищами, означеними іменами Едуарда Бернштайна і Парвуса-Гельфанда.

Різкий «ревізіонізм» першого, його розуміння всієї і анахронічності, і небезпеки традиційного для минулого віку уявлення про революцію, — «локомотив історії», — за вже зовсім нових умов останньої, у контексті модерного капіталістично-індустріального суспільства, — весь комплекс «бернштайніанства» вочевидь резонує у певних настроях соціалістичних кіл півдавстрійської України, в настроях галицької та буковинської соціал-демократії.

На підросійській же Україні перші виступи Бернштайна справили глибоке враження на молодого Миколу Бердяєва, тоді ще марксиста, — і зумовили його стрімку еволюцію в бік від марксистського радикалізму.

Парвус узагалі походить з України. Після свого переїзду до Німеччини він неодноразово з'являється тут, — серед іншого, для переговорів з Горьким, з метою революційного «оприходування» його зарубіжних гонорарів.

Затим, у своїй епопеї часів сенсаційної на ту добу діяльності Санкт-Петербурзької Ради робітничих депутатів, він спілкується у ній з іншими двома вихідцями з України — Носарем-Хрустальовим і Троцьким.

Саме тоді Парвус і опробував свою ультрарадикальну модель суспільного розвитку («перманентну революцію», що її гасло пізніше було підхоплено Л.Д.Троцьким), модель, вироблену ним десь на схилку минулого століття — чи не в історичний день-у-день з концепцією Бернштайна.

А проте як власне український соціал-демократичний рух, так і «загально-російська» соціал-демократія на тогочасній наддніпрянській Україні пройшли, у масовій своїй феноменології, і повз Бернштайна, і, по суті, повз Парвуса.

Першого цей рух не побажав навіть запримітити. Щодо другого — то на Україні було немало тутешніх, власних «парвусів».

Революційно-інтелігентська стихія тут від народників до перших марксистських гуртків у своїх безнастанних конфліктах з абсолютизмом чи не підсвідомо позичає в останнього його темперамент, психологію, засоби, сам авторитарний стиль.

Колись Пушкін напівжартома, напівсерйозно сказав великому князю Михайлу Павловичу: «Всі Романови — революціонери». Можна було б додати — консервативні революціонери...

В умовах загостреної «бінарності» російського (і відповідно тогочасній історичній ситуації — українського) суспільного життя на цей «консервативний революціонізм» імперської еліти радикальна опозиція «необхідно» відповідала крайніми ж формами власне революційності.

Отож, з одного боку, Україна початку століття дає чи не фалангу поміркованих діячів (типу, скажімо, родини Кістяківських чи Максима Ковалевського), а з другого, тут, у соціалістичному середовищі, чи не завжди переважали екстремістські настрої і гасла.

Скажімо, навіть «меншовизм» — і «общерусский» і «Спілка» (короткочасна спроба пристосувати той «меншовизм» до українських умов) — стояли тут на тих ділянках Марксової доктрини, що фактично розглядають селянство як неперспективну, «реакційну», заздалегідь приречену компоненту історичного процесу. «Рустикальне» розглядалося соціал-демократією (нібито навіть «поміркованою») як історично вторинне, що пізніше, поряд з іншими чинниками, вповні визначило-спровокувало грандіозну катастрофу українського селянства 1930-х.

Більше того, певна схожість екстремістських побудов Парвуса і Троцького, вихідців з українського Півдня, примушує глибше замислитися над очевидним спільним типологічним знаменником цих побудов — саме в напрямі їхньої спільної ж географії. Там, де революція на Україні ставила свої віхи, вочевидь впадає в око її підкреслений активізм, орієнтація саме на ультрарадикальні засоби політичної поведінки.

Отож, Україна все ж таки, в особі всіх своїх соціал-демократів, усіх їхніх світоглядних і національних кольорів, пройшла

повз «Бернштайна», особливо не відаючи і «Парвуса», але об'єктивно схиляючись на його політичну користь, — на користь «перманентної революції» першого її історичного помолу...

Своєрідність ситуації у тутешній соціал-демократії побільшують у ту добу обставини її особливої спадкоємності по відношенню до українського народництва, яке, навіть у загальноросійському його контексті, відзначав особливо палкий екстремістський темперамент. Пригадаємо, що саме тут, на Україні, народництво, в умовах цілковитої кризи мирної пропаганди середини 1870-х, першим у Російській імперії схопилося за ніж, револьвер і динаміт.

Молодий український націоналізм, який, в особі Миколи Міхновського та його однодумців, постає як особливий ідеологічно-політичний трансформ українського народництва, повністю успадкував той його бурхливий темперамент. Але, зрештою, ця спадкоємність позначає і молоді соціал-демократію, яка доволі оригінальним чином поєднала тут марксистську непримиренність з національно-народницькою, що значною мірою і посприяло загальному подієвому ландшафтові української історії кінця 1910х — початку 1920-х...

Українська культура доби так званого «червоного відродження» віддала всю напругу згаданому синтезу — у вигляді «націонал-комунізму», який просто-таки органічно виключає із самої субстанції історії будь-яку «поміркovanість», будь-який «центризм».

Отож, Україна початку століття фактично пройшла повз ті тенденції, які і спричинили на Заході до появи соціалістичної альтернативи соціалістичному ж радикалізмові.

Лише після катастрофи УНР, вже в емігрантських осередках вітчизняної соціал-демократії, починається повільний, але неухильний перегляд «соціал-демократичного ісламу» (Олександр Луговий) 1900-1910-х років.

Відомо, що західна соціал-демократія змушена була ревізувати всі параграфи попереднього свого «ортодоксального» ідеологічного репертуару — вже на повному ходу історії цього століття, в умовах спочатку світової війни, а затим уже і тотальних революцій, спочатку російсько-комуністичної, а потім італо-фашистської та німецько-націонал-соціалістичної. Відповідним чином у цій ревізії було забагато і маловдатних експромтів, і прикрий помилок, і просто катастроф.

А проте процес, який почався там, починаючи з Бернштайна, виявився все ж таки історично перспективним і під кінець цього століття остаточно потіснив, сказати б, «принцип Парвуса».

Соціал-демократичний Захід на шляху численних політичних маневрів обійшов і Східлу «перманентної революції» новолівих спадкоємців Троцького, і Харібду «сталінських каналій» (Даніель Кон-Бендіт).

Україна, донедавна відгороджена абсолютним тоталітарним муром від Європи, сьогодні, при всіх своїх спазмах, стрімко туди входить. І, зокрема, у всю своєрідність сучасного «європейського соціалізму», який нині стає одним із головних чинників сучасної цивілізації.

У процесі свого входження туди всі носії і сили нинішньої української соціал-демократії повинні здійснити ніби історіософську «анамнезу» (нагадування-пригадування) своєї екстремістської генези 1900-х, пройти, бодай символічно, школу «бернштайніанства», що з нього і почалася модернізація найавторитетніших напрямів соціал-демократії західної.

Контроверза ліберального та романтичного соціалізму

Спостерігаючи за змінами у поглядах української громадськості до власної соціал-демократії, не можна не помітити однієї вельми симптоматичної, на наш погляд, тенденції: протягом останніх років дедалі виразніше лунають голоси тих, хто прагне редукувати усе розмаїття ідейного надбання українського соціал-демократичного руху, власне, до однієї традиції — історії РУП-УСДРП (партії Д.Антоновича, П.Феденка, І.Мазепи, В.Винниченка, М.Порша, С.Петлюри, В.Чехівського). Вважаючи недоречними будь-які крайнощі у оцінках спадщини цієї політичної організації, ми аж ніяк не можемо погодитись з спробами гіпертрофувати її значення, надати їй більшої ваги, аніж це було б доцільно.

Ані для кого не є таємницею (і це не приховують й лояльні до РУП-УСДРП історики), що з перших початків свого існування РУП не являла собою суто соціал-демократичної структури. Помітний вплив на її ідеологію справили ідеї М.Міхновського — апологета насильницького, революційного розв'язання суспільних проблем та автора гасла «Україна для українців». Яскраво підкреслена орієнтація на революціонізм, «народну стихію», загальну деструкцію, властива М.Міхновському та ряду інших діячів РУП, стала, на нашу думку, результатом згубного впливу панівних для визвольного руху Російської імперії прореволюційних настроїв, що їх уособлювали доктрини російського революційного народництва, а пізніше більшовизму. Заявивши у 1902 р., напередодні великих суспільних потрясінь, що основним засобом досягнення політичної свободи є застосування терору, керівники РУП засвідчили майже учнівську відданість фундаторам російського якобінства Петру Ткачову та Сергію Нечаєву з притаманною ним апологетикою екстремізму, політичного змовництва, нігілізму, диктатури, авантюриництва та знищення «ворогів народу».

Не варто, на нашу думку, також забувати, що саме у сердовищі РУП-УСДРП був виплеканий «чинний націоналізм» Д.Донцова (адже перші доктринальні розвідки Д.Донцова належать до доби 1911–13 рр., коли він ще був членом УСДРП). Донцовські ідеї — антидемократичний кастовий елітаризм, суто ніцшеанський культ сили, ірраціональний волюнтаризм, антиінтелектуалізм — далі, як відомо, стали теоретичним виправданням ультраправого радикалізму. Фактично ідеологія донцовізму була спрямована на інфільтрацію у визвольному й соціал-демократичному русі настанов агресивного австро-німецького націоналізму, що помітно набирив сили напередодні першої світової війни, а потому обернувся на націонал-соціалізм. Розуміючи, що ствердження антидемократичних цінностей можливе насамперед через дискредитацію національних діячів універсалістсько-прогресистської орієнтації, Д.Донцов над усе прагнув піддати докорінній ревізії спадщину М.Драгоманова (приводом для цього став перехід на централістичні позиції щодо національних проблем одного з лідерів російського лібералізму П.Струве), і хоч донцовські теоретичні новачі натрапили на певний опір з боку демократично орієнтованих діячів УСДРП, не можна не дійти висновку, що поява дощукільної критики драгоманівського надбання вже сама по собі свідчила про слабкість рецепції ідей М.Драгоманова в рамках цієї політичної організації.

А втім, можна назвати одну питому рису, що поєднує як лівих, так і правих екстремістів — вихідців з РУП-УСДРП. Це — специфічно романтичний культ страдництва, героїзму, мучеництва, взагалі, таким чином, апеляція до крові як важливого політичного символу (згадаймо тут донцовське «життя для революції» чи винниченківське звернення до «борців» за визволення). Революційний, зокрема й націонал-революційний етос, з цього боку є принципово магічним, чарівним. Революціонер-надлюдина сприймається як чаклун, що рятує, визволяє національно чи соціально пригноблену юрбу завдяки тому, що має вище знання, яке є водночас й вищою вірою. Знання та віра беззастережно поєднані. Революційний вождь нібито виконує функції посередника між вищим світом та світом мирським. Історія сприймається як ланцюг героїчних актів, здійснюваних під керівництвом революційних надістот. Провідники революції через те, що мають приховане від непосвячених істинне знання, є носіями вищої волі — законів історичного розвитку або в іншому випадку — «національної ідеї».

Героїко-революційний елітарний культ, що живив на землях Російської імперії ультрарадикальні політичні сили на кшталт РУП, мав вихідним пунктом суто романтичні антиперсоналістські уявлення про ієрархічну будову світу. Заперечивши цінності європейського публічного дискурсу (світське, секулярне бачення світу; ідея ладу, що підлягає універсальному закону; ідея симетричності індивідів та автономії особи; поділ влад; перенесення центру тяжіння громадського життя з паладу володаря на міський майдан; розвинутість діалогу, комунікації критичизму) романтична думка, як підкреслював К.Мангейм: «...породила тенденцію...до розрізнення між поняттям "якісної свободи" та "свободи індивіда" та до її переміщення до "дійсних суб'єктів" свободи, тобто до колективів, "органічних спільнот станів"»¹. У лівому революційному романтизмі функцію «органічної спільноти» як агента органічно-історичного процесу відігравали класи, у правому націонал-романтизмі — нація. Кожна органічна спільнота сприймалась як носій певних моральних якостей, вона потребує керівництва з боку обраних осіб (для консервативного романтизму — спадкової шляхти на чолі з легітимним монархом, для революційного романтизму — партійного авангарду, групи героїв-вождів).

Гетеронормна етика романтизму неминуче призводила до появи різноманітних «інтегрістських», «ідеократичних» концепцій («вільна теократія» В.Соловйова, націократія Д.Донцова, диктатура пролетаріату В.Леніна), які завжди рішуче відкидали «абстрактні права людини», «мистецтво для мистецтва», «науку для науки» тощо. Характеризуючи культурну позицію романтизму, А.Валицький писав: «Розуму (тобто природному розуму) тут протиставляється цілісна особистість, цілісна духовна культура, що включає в себе й розум, але як орган, позбавлений автономії, цілком підкорений; так само розумовим фрагментарним та частковим істинам протиставляються цілісні істини, що зачіпають людину як моральну істоту, істини, що являють собою не стільки властивості суджень про реальність, скільки атрибут людського буття. Ця позиція, що послідовно заперечувала автономію окремих сфер життя та діяльності людини, стала за підставою для розрізнення двох типів культури: зовнішньої та внутрішньої, цілісної та логіко-технічної»².

¹ Мангейм К. Диагноз нашего времени. — М., 1994. — С. 605.

² Славянофильство и западничество: консервативная и либеральная утопия в работах Анджее Валицкого. — М., 1991. — С. 108.

Романтичне звеличення страдництва та революційного героїзму та споріднені з ним ідеї «ідеократичного інтегрізму» (заперечення автономії окремих сфер буття), що мали неабияку вагу у формуванні антиліберальних рухів XIX — початку XX сторіччя й обґрунтовували декадентські прогнози «присмерку Європи», до речі, й по сьогодні відіграють визначну роль у ідеологічній грі. Культ мучеників (шухад—а'), як це цілком слушно підкреслює Е.Геллнер, має виняткову роль у обґрунтуванні відданих підданих ісламській теократичній державі, що є знаряддям поширення єдиної правильної ідеї й, отже, збігається з общиною правовірних («умма»). Особливо це типово для шийтського ісламизму. Додавши до традиційних ісламських догматів доктрину верховної влади імамату, шийтські богослови нібито постали у образі платонівських філософів — верховних провідників держави. Саме вони є тими наделесобами, що мають право інтерпретувати вище знання, перетворюючи його у політичні доктрини. Обов'язок решти суспільства — сліпе підкорення вищому знанню та наслідування життя імамів-страдників, що загинули в ім'я віри.

Поширення героїко-революційних стандартів в українському вільному русі, зокрема в рамках РУП-УСДРП, стало, опріч загально-російських впливів, також результатом тривалого панування в українських національних колах суто романтичних тенденцій, споріднених певною мірою з так званим «слов'янофільством». Як підкреслює М.Попович: «Український національний рух початку XIX ст., ґрунтувався на шеллінґіанському уявленню про «народний дух», націю як втілення певних духовних властивостей і прогрес людства як зміну одного національного лідерства іншим. Нагадаю, що Харківський університет був опорою шеллінґіанства в імперії. Звідси виставили додому в Німеччину філософа Шада; одним з найяскравіших пропагандистів Шеллінґа був у Росії Дмитро Кавунник-«Веланський»; а всі філософські настанови шеллінґіанства знайдемо, по суті, в «Книзі буття українського народу» Миколи Костомарова»³.

Згодом особливої ваги романтична орієнтація на «національний дух» набула у «етнографічному культурництві» українців доби реакції 80-х років, коли будь-яке прагнення до

³ Попович М. В'ячеслав Липинський і український консерватизм // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. — К., Філадельфія, 1994. — С. 46.

політичних чи соціальних перетворень заперечувалось в ім'я «формального націоналізму». Щоправда, цей новий слеск романтичних емоцій сягав корінням вже не філософії велесудних німецьких ідеалістів, а здебільшого сподівався на «свою мудрість» у «своїй хаті». Як показав М. Драгоманов, романтизація українського національного руху була споріднена з зростанням впливу групи російських неослов'янофілів-«самобутників», погляди яких мали ксенофобське та виразно антиліберальне спрямування навіть порівняно з уявленнями старшого покоління представників слов'янофілського руху (типичним прикладом тут може бути М. Данилевський).

Політичні переконання діячів РУП-УСДРП, як відомо, сформувались як антитеза аполітичному культурницьтву старшого покоління українофілів. Участь у політичній боротьбі, зокрема через політичну партію, розглядалась ними як вирішальний чинник справдження власних ідеалів. Однак при цьому представники нової генерації національного руху лишались вірними романтичним настановам, відповідно до яких етнос розглядався з суто традиціоналістської точки зору як носій певної сукупності духовних позачасових якостей. Внаслідок такого підходу РУП-УСДРП, усіляко дбаючи, за словами С. Петлюри, «про чистоту національної ідеї», виявилась неспроможною сформулювати чітке бачення взаємовідношення боротьби за національне визволення та за соціальні реформи в рамках соціал-демократичної партії.

Орієнтація на романтичне розуміння нації неминуче підштовхувала будь-якого політика до міфічних «пошуків коріння», то тверджень, що кінцевим обґрунтуванням етико-політичних цінностей є звичаї, традиції певного етносу. Навпаки, соціал-демократична настанова на соціально-політичну емансипацію означає і завжди означала відданість ідеї будівництва справедливішого суспільства, суспільства майбутнього. В рамках такого погляду традиції цінуються такою мірою, якою вони узгоджуються з вимогами соціального прогресу. Для РУП-УСДРП пріоритетним завжди був перший підхід, і це дозволяє кваліфікувати її радше як націонал-революційну, аніж суто соціал-демократичну структуру.

Все це діалося взнаки під час подій революції 1917 р. та громадянської війни. Коли у 1918 р. сформувався гетьманський рух, для якого на той час належали як консерватори (на кшталт В. Липинського), так і група поміркованих лібералів на колишніх соціал-демократів (акад. М. Василенко, І. Кістя-

ківський, Дм. Дорошенко), стало очевидним, що між ним та усуненими від влади діячами націонал-романтичної орієнтації (УСДРП та українські народники М. Грушевського) існують істотні розбіжності стосовно національних проблем, що унеможливляло створення єдиного та потужного антибільшовицького табору. Ось як висловився з цієї нагоди один з керівників уряду Української держави Дм. Дорошенко: «... у відносинах між гетьманом та його урядом, з одного боку, та українськими національними колами, з другого, трагічну роль відігравало те, що уряд стояв на ґрунті суто державному, тим часом як українські націоналісти (УСДРП, УПСР — А.Ф.) ... не могли уявити собі державність інакше, як у виключно її вузькому національних формах»⁴. Така позиція націонал-романтичних революційних кіл української інтелігенції була піддана нищівній критиці з боку фундатора новітнього українського консерватизму В. Липинського, погляди якого на питання етнічного відродження та державного будівництва виявилися вочевидь набагато тверезішими, аніж тих, хто нібито офіційно ототожнював себе з європейською соціал-демократією.

Пряму антитезу революційному націонал-романтизму становили політичні концепції М. Драгоманова — найвизначнішої постаті у українському суспільному русі другої половини XIX ст. Як підкреслює М. Попович: «З німецькою романтичною філософією «народного духу» Михайло Драгоманов покінув уже у своїй докторській дисертації 1868 р., показавши неспроможність шеллінґянсько-гегельянської концепції прогресу через діяння окремих націй та обґрунтувавши ліберальну тезу про прогрес як розширення невід'ємних прав людини»⁵.

Специфіка драгоманівських ідей полягала у сполученні етично забарвленого соціалізму прудоністсько-лібертарного спрямування (так зване «громадівство»), пропаганди соціальних реформ, соціального партнерства та шонайпалкішого лібералізму у політико-правових питаннях. Величезної ваги надавав він гуманітарним проблемам, насамперед обґрунтуванню тези про пріоритетність прав людини. Все це випливало з проголошеного М. Драгомановим ставлення до особи, її гідності як найвищої цінності. Фактично на той час М. Драгоманов, як підкреслював Б. Кістяківський, являв на теренах Російської імперії єдиного послідовного проповідника й захисника принципу панування пра-

⁴ Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. Т. 2. — Н-Й., 1954. — С. 102.

⁵ Попович М. Цит. праця. — С. 46.

ва, тоді як цілковита більшість російських діячів як консервативної (романтики слов'янофільського гатунку), так і нібито прогресистської орієнтації (О.Герцен, народницькі романтики на кшталт М.Михайловського) вбачали в юридичному нігілізмі приховану перевагу російського суспільного життя.

Обстоювання еволюційного ліберального соціалізму обернуло М.Драгоманова на принципового супротивника ряду впливових громадсько-політичних течій, часто-густо протилежного спрямування. У таборі його опонентів представлено майже повний український та російський ідеологічний спектр того часу: ультрартодоксальні російські монархічно-націоналістичні кола та галицькі народовці, марксистки та апологети «аполітичного культурництва» з громадівського середовища, російські революціонери народницького напрямку та прихильники святоюрського клерикалізму. Ця обстановка була викликана очевидною спрямованістю політичної критики М.Драгоманова проти будь-яких проявів екстремізму, сектанства та догматизму. Саме тому він піддав якнайжорстокішому осуду терористичні якобінсько-революційні тенденції у визвольному русі, водночас вставши у радикальну опозицію до правлячого у Російській імперії автократично-бюрократичного режиму.

Одна з найхарактерніших ознак драгоманівського політичного вчення — це пропаганда децентралізації та всебічного розвитку самоврядування. На його думку, утвердження політичної свободи являє собою процес одночасного укорінення прав людини та посилення інституцій самоврядування як фундаменту федералістської державності. З цього погляду М.Драгоманов належав до тієї потужної антицентралістичної європейської традиції, що уособлюється іменами А. до Токвіля, Б.Констана, Р. фон Моля, Р. фон Гнейста, Л. фон Штайна, в рамках якої, як зазначав М.Оріу, політичне визволення та децентралізація розглядалися як дві форми одного явища — конституціоналістського руху. Драгоманівська апологія самоврядування впливала з його уявлення про доконечну потребу визнання прав на автономію за будь-якою спільнотою, національною, територіальною або релігійною. Особливу увагу з цього боку він приділяв саме впровадженню принципів релігійної автономії та толерантності. Як історик, М.Драгоманов завжди підкреслював існування прямого зв'язку між ідеями свободи совісті та політичної свободи. З цим пов'язано його вельми поштите ставлення до протестантської етики.

М.Драгоманов відомий як наполегливий та жорсткий поборник європеїзму, автор гасла повернення України до європейського культурного середовища. Драгоманівський європеїзм ґрунтувався на вірі у пріоритет універсальних гуманістичних цінностей, що втілюється у системі прав людини. Саме універсально-європейським підходом керувався він, розмірковуючи про долю українського національного відродження. Характеризуючи культурну позицію драгоманівської традиції, акад. Б.Кістяківський писав: «... у згоді зі своєю головною тезою, що національність та її вияви, особливо національна мова, мають бути знаряддям проведення гуманітарних або загальнолюдських ідей у ті чи інші народні маси, М.П.Драгоманов викладає свої думки про самостійну українську культуру»⁶. Це був погляд принципово несумісний з націонал-романтичним поклонінням так званому «національним святошам», з сліпою вірою у звичаї, з некритичним ставленням до традицій. Заперечивши хибний шлях ксенофобського націоналізму, М.П.Драгоманов розробив широку демократичну програму соціально-політичного визволення та культурного піднесення українського народу, як на Сході, так і на Заході України, що давала йому змогу торувати шлях європейського гуманізму.

Під безпосереднім впливом ідей М.Драгоманова у Галичині на чолі з І.Франком та М.Павликом сформувався новий потужний політико-ідеологічний рух — радикалізм, який став дієвою альтернативою як місцевому московфілству, так і «формальному націоналізму» прибічників народовецького табору. «... українські радикали», — писав М.Драгоманов у «Листах на Наддніпрянську Україну», — єсть у нас початок нового європейського напрямку — космополітичного, універсального, гуманістичного і т. д. — початок людей, котрі звуть себе не українофілами, а людьми чи європейцями української нації»⁷. Попри жорсткий опір з боку консервативних сил галицького українства, польської шляхти та австрійської адміністрації радикальний рух набув неабиякого поширення, зловбуваючи делалі більшу підтримку з боку місцевого населення. 3-4 жовтня 1890 р. у Львові було проведено І з'їзд Української Радикальної партії — першої політичної масової партії на українській землі, що проголосив відданість справі соціального прогресу, політич-

⁶ Кістяківський Б. Вибране. — К., 1996. — С. 355.

⁷ Б.Гринченко — М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 270-271.

ного демократизму, етичного соціалізму, піднесення української культури, антиклерикалізму, економічних реформ в ім'я інтересів більшості. Жовтень 1890 р. ми можемо, таким чином, з шілковитими на те підставами вважати часом початку існування в Україні організованого руху за соціальну демократію. Водночас слід зауважити, на нашу думку, на ту обставину, що ідеологія цієї політичної організації ґрунтувалась на гуманістичному «народному соціалізмі», що був більшою мірою пов'язаний з латинськими соціалістичними традиціями, аніж з ортодоксальним вузькокласовим марксизмом.

Помітні політичні успіхи радикального руху, зокрема його відкрита участь у парламентській боротьбі, викликала помітне зацікавлення та бажання зав'язати контакти з боку східноукраїнських прибічників ідей М. Драгоманова. Йдеться насамперед про київську федералістську групу (Б.Кістяківський, К.Арабаджин, П.Тучапський, М.Лаппо-Данилевський, С.Котляревський, А.Синявський, С. та Є.Дегени та інші), що сформувалась під впливом М.Ковалевського (1841-1897) — фактично єдиного українофіла, який зберіг відданість М.Драгоманову після розриву останнього з «Старою Громадою». Влітку 1889 р. ряд членів групи на чолі з Б.Кістяківським вирушили у Галичину, де відбулись їх зустрічі з І.Франком, М.Павликом, Ю.Бачинським, О.Маковесом та іншими лідерами радикалізму. Незважаючи на репресії з боку австрійського уряду (зокрема арешти І.Франка та Б.Кістяківського у серпні 1889 р.) політичні стосунки між галицькими та наддніпрянськими драгоманівцями й надалі зміцнювались. Це є наочним свідченням того, що драгоманівські ідеї, успадковані як на сході (київські федералісти Б.Кістяківського, а також група УСД в особі передусім Л.Українки), так і на заході (Українська радикальна партія), являли собою чинник «сполучення світів», поєднання суспільних рухів по обидва боки Збруча на засадах гуманістично-прогресистських ідеалів. Важливими елементами цієї взаємодії стало поширення на землях Російської імперії офіційного органу радикалізму — журналу «Народ» та спільне видання Б.Кістяківським та М.Павликом ефуртської програми СДПН (1894 р.). «Завдяки «Народу», і статтям Драгоманова в ньому, Україна на якусь хвилину навіть випередила Великобританію, українська молодь дуже завзято розповсюджувала отримувані поштою й доставлявані контрабандою числа «Народу», а його агітація підготувала, між іншим, надзвичайно швидко поширен-

ня соціал-демократичних ідей на півдні Росії на початку дев'яностих років минулого століття»⁴, — відзначав Б.Кістяківський.

Подальший розвиток радикалізму був певною мірою загальмований посиленням ідейних розбіжностей між трьома основними ідейними угрупованнями, що склались всередині Української радикальної партії — прихильниками драгоманівського «ідеалістичного» соціалізму на чолі з М.Павликом, групою діячів націонал-демократичної орієнтації, що тяжіли до угоди з народовцями (В.Охримович, Є.Левицький та тимчасово І.Франко) та марксистами (М.Старосольський, Ю.Бачинський, Р.Яросевич, М.Ганкевич)⁵.

У 1900 р. марксистська течія відокремилась, заснувавши Українську Соціал-демократичну партію (Галичини та Буковини). З свого боку, націонал-демократи, об'єднавшись з частиною народовців, оголосили про формування Націонал-демократичної партії (НДП), що до неї на короткий час приєднався І.Франко, який згодом знов повернувся до радикалізму (негативну роль у цій тимчасовій «єднаннізації» І.Франка, на думку М.Павлика, відіграв особисто М.Грушевський).

Слід відзначити, що й після розмежування з прихильниками української «єднелії» у середовищі радикалів лишилися помітними націонал-демократичні тенденції, що зумовлювалось в кінцевому підсумку нерозв'язаністю національних проблем за умов поділу України між Російською імперією та імперією Габсбургів. Сумно позначилось, на нашу думку, на долі цього напрямку й нерозуміння його прибічниками, насамперед І.Франком, принципових відмінностей між ідеологією народницької романтики («спеціально російського хлопофільства» у термінології Франка) та поглядами М.Драгоманова.

Однак, так чи так, Українська радикальна партія являла собою політичну організацію, в рамках якої рецепція драгоманівських ідей набула найбільшої ваги. Не можна не оцінити й неабияких політичних успіхів цієї партії. Радикальна партія (з 1926 р. УСРП — Українська соціал-радикальна партія) вельми вдало виступала на парламентських виборах (у 30-х рр. блокуючись з УНДО — спадкоємницею НДП), мала власний депутатський клуб, значною мірою контролювала селянський кооперативний рух, увійшла до складу Соціалтерну та його виконкому. Лише молодіжне крило УСРП («Союз української посту-

⁴ Кістяківський Б. Цит. праця. — С. 303.

⁵ Макух І. На народній службі. — Детройт, 1958. — С. 72.

пової молоді «Каменярі» ім. М. Драгоманова») нараховувало коло 20 тис. членів. На жаль, події другої світової війни звели нанівещь вплив цієї політичної структури, що разом з УНДО уособлювала «джентльменський стиль» у галицькій політиці та протистояла як комуністичній, так і націоналістичній загрози.

Говорячи про вплив соціал-ліберальних ідей М. Драгоманова у межах Російської імперії, не можна оминати теми драгоманівських політичних зв'язків з земським конституціоналістським рухом. Захист прав місцевого самоврядування, апологія еволюційного погляду на суспільні зміни, захист прав людини, критика монархічно-бюрократичного та революційно-якобінського централізму, обґрунтування федералістської ідеї обласної автономії, прагнення до запровадження конституційного демократичного режиму — усе це споріднювало його з колом ліберально та реформістськи орієнтованих діячів — членів виборних органів земського самоврядування («земські гласні»), які здебільшого маючи добрий адміністративний досвід та критично ставлячись до бюрократичної еліти, прагнули до докорінної лібералізації політичного устрою Російської імперії.

У доктринальний розвідці М. Драгоманова «Вольный союз — Вільна спілка» (Женева, 1884) усяляко наголошувалося, що саме резолюції опозиційних земських зібрань (найвищошим з них для того часу є харківський з'їзд земців 1878 р. під час святкування ювілею Г. Квітки-Основ'яненка) та програма нелегальної ліберальної організації «Земський союз» стали основним джерелом його конституційного проекту. Власне, драгоманівська політична програма й мала головно на меті обґрунтування «органічного компромісу» між «освіченими власниками», себто насамперед земськими реформістами, та соціалістичними колами на засадах програми-мінімум соціал-демократичних партій та визнання незаперечності ліберальних політико-гуманітарних принципів. Такий компроміс, на думку М. Драгоманова, мав стати запорукою формування єдиного опозиційного табору в ім'я зміни режиму та переходу країни до модернізаційних політичних та економічних реформ. Цей «органічний компроміс», за М. Драгомановим, передбачав партнерську згоду земських сил на значний майновий перерозподіл на користь незаможних верств, а з боку соціалістичної інтелігенції — відмову від ідеї негайного впровадження комуністичного егалітарного ідеалу.

На нашу думку, це дає змогу кваліфікувати М. Драгоманова як ідеолога лівого крила українського шляхетського лібералізму. Загалом можна сказати, що як поміркований соціаліст він

посідав становище набагато лівіше супроти більшості суто ліберально орієнтованих земців-конституціоналістів, однак при цьому його політичні проєкти формулювались, зважаючи як на політичні цінності, так і на економічні інтереси ліберальних діячів, окреслюючи, таким чином, так би мовити, ліву межу поступок, на яку погоджувались найдалекоглядніші представники привілейованого стану. Тому, коли М. Вебер у своїй оцінці політичних поглядів М. Драгоманова писав, що останній «... жорсткий революціонізм ... зрештою відкидав вказівкою на доконечну потребу для селян та робітників згуртуватися з «плебейськими» бюргерськими культуртрегерами проти дворянства та автократії»¹⁰, то тут, напевне, слід зважити на те, що під дворянством він мав на увазі, власне, ідейно консервативно-легітимістські шари, залишаючи поза дужками питання про вплив земства на драгоманівські ідеї. А об саме веберівські оцінки політичної ваги земського руху та земського етосу дозволяє, як нам здається, вірно зрозуміти специфіку драгоманівської соціал-ліберальної етико-політичної позиції.

Фактично у своєму ставленні до земського руху М. Вебер виходив з уявлення про земство як єдину на той час у Російській імперії громадську силу, етос якої відповідав потребам модернізації країни на індивідуалістичних засадах. Гласні (або так звані «2-й елемент») являли, на його думку, буржуазну інтелігенцію не з точки зору «економічного класу», а у сенсі «загального рівня життєвих потреб» («Lebenshaltung»)». Він також підкреслював, що навколо земських гласних згуртувався цвіт тодішньої інтелігенції, так само як у Німеччині краща частина інтелігенції концентрувалась у рамках Соціал-демократичної партії.

Для Вебера земство являло «найбільш повнокровний, дієздатний і авторитетний інститут у громадській думці»¹² тодішньої Російської імперії. Економічна самостійність земельної олігархії, згуртованої у земствах, запобігала бюрократизації інституції місцевого самоврядування та забезпечувала незалежність земців перед чиновництвом. За умов зміщення настроїв «аграрного комунізму» серед селянства, консервативності бюрократії, нерозвинутості, слабкості й аполітичності

¹⁰ Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии. — К., 1906. — С. 46-47.

¹¹ Вебер М. Там же. — С. 18.

¹² Вебер М. До стану буржуазної демократії в Росії // Філософська і соціологічна думка. — 1991. — Т. 10. — С. 126.

буржуазії та збереження прореволюційних настроїв у середовищі незаможної інтелігенції, змestво, як вважав М.Вебер, становило собою єдину послідовну силу модернізації. Але водночас він був змушений визнати, що з політичного погляду земський рух був майже приречений. Підтримувани ліберальним середовищем з принципових міркувань ідеї загального виборчого права неминуче мали обернутися проти змestва, однак самий лібералізм був укорінений лише у змestвах: «Шлях російської соціал-реформистської ліберальної демократії — це шлях самозречення. В неї немає вибору. З моральних міркувань, оскільки старий режим поводить так демагогічно, вона може вимагати тільки безумовного загального рівного права, але її власні сили можуть бути політично впливовими лише за умов виборчої системи, подібної до земської»¹³.

У своєму аналізі соціально-політичної ситуації у Російській імперії М.Вебер услід за Б.Кістяківським зафіксував одну велику важливу обставину тодішнього суспільного життя: «соціально-етичні» норми середовища революційної інтелігенції, зокрема народницького спрямування, парадоксальним чином збігались з настановами найконсервативніших представників бюрократичної еліти на кшталт К.Пободоносцева. Обидва на позір непримиренні політичні супротивники керувалися спільними «гіперморалістичними» уявленнями, відповідно до яких політико-примусові засоби вважалися придатними для запровадження моральних ідеалів у душі, словами М.Вебера, «абсолютної етичної норми». Цей гіперморалізм живився, на його думку, насамперед настроями антиіндивідуалістичного «аграрного комунізму»: «Аграрний комунізм є ідеальним ґрунтом, на якому відбувається спільне колювання між ідеєю «творчого акту» «згори» і «знизу», між реакційною та революційною романтикою»¹⁴.

Пряма антитеза романтичним гіперморалістичним орієнтаціям становив «земський етос», що сформувався на засадах властивої фронді ліберальних дідичів апеляції до власної честі та толерантності, поєднаної з притаманним земським діячам відчуттям особистої відповідальності за стан справ у суспільстві.

Середовище земських гласних складалось, з одного боку, з високомаєтних шляхтичів (досить згадати для України такі імена як Ф.Лизогуб, гр. Г.Милорадович, І.Петрункевич, М.Миклашевський, Г. та М.Вовк-Карачевські, О.Муханов, І.Свечін,

О.Ліндфорс, О.Карпинський; для Росії — брати Петро та Павло Долгорукі, гр. П.Шереметев, кн. Д.Шаховський, Д.Шипов, кн. Г.Львов, кн. Є.Трубецькой), а з іншого — з представників елітної кар'єрної інтелігенції (наприклад, М.Туган-Барановський, В.Вернадський, М.Василенко, М.Ковалевський, С.Котляревський). Обидві ці групи, що взаємно перетинались, мали, якщо вжити термін П.Бурдьє, спільний «габітус», були згуртовані ідентичним стилем життя та системою ціннісних установок, сформували специфічну «джентльменську субкультуру».

Іх погляди на дійсність кардинальним чином відрізнялись від ідеологічних уявлень незаможних верств інтелігенції (у термінології М.Вебера «пролетарської»), які здебільшого рекрутувались з різночинного середовища та немастного шляхетства. Важливим складником немастної інтелігенції являли земські службовці (так званий «3-й елемент») — службовий апарат земських гласних, що складався з учителів, лікарів, статистиків тощо. Саме ці верстви, освічені, але позбавлені будь-якого впливу на ухвалення державних рішень, відіграли визначну роль у формуванні романтичних рухів лівого спрямування, зокрема революційного народництва, а далі більшовизму. З неприв'їзеної інтелігенції походили здебільшого й представники верхівки українських націонал-романтиків (показовими тут будуть приклади С.Петлюри й В.Винниченка, напавки, колишні земські гласні, як Ф.Лизогуб, орієнтувались на режим П.Скоропадського). Як показав М.Вебер у «Соціології релігії», народницька романтика, як духовний продукт неприв'їзенованих шарів інтелігенції, становила собою квазірелігійне вчення, що ґрунтувалось на антиіндивідуалістичних ідеях аграрного комунізму, тобто селянської утопії про досконалий справедливий суспільний устрій. В кінцевому підсумку це був пошук «спасіння», заперечення існуючої несправедливої дійсності через звернення до стражденного «народу» як основного носія самотутні національних традицій.

За цих умов зусилля М.Драгоманова були головним спрямовані на те, щоб в рамках запропонованого ним у «Вільній спілці» «органічного компромісу» між земцями та соціалістичними діячами як речниками ідей неприв'їзеної інтелігенції, довести останнім, що протест проти соціально несправедливого ладу не тільки не повинен заперечувати ліберальних політичних цінностей, а, навпаки, має беззастережно визнавати їх як щось безумовне та абсолютне. З іншого боку, разом з найдаєкогляднішими представниками земського руху він

¹³ Там само. — С. 136.

¹⁴ Там само. — С. 134.

прагнув підготувати привілейовані стани до думки про немишчність значних соціальних поступок.

Ця драгоманівська настанова на лібералізацію соціалістичного руху через зміну його ціннісних орієнтацій й визнання невід'ємності й не порушності громадянських прав, сполучена з пропагандою поелементних соціальних реформ в ім'я будівництва справедливого суспільного ладу була цілком успадкована акад. Б.Кістяківським (1868-1920) — одним з найвизначніших послідовників М.Драгоманова та інтерпретатором його політичної спадщини.

Аналізуючи ідеї Б.Кістяківського як прибічника ліберального соціалізму, доконче треба, на нашу думку, зважити на те, що його політична позиція, як це було властиво багатьом представникам одного з ним покоління громадських діячів, не була сталою і часом зазнавала вельми значних змін. У 1888-1890 рр. (київський період) Б.Кістяківський постає як ревний «українофіль женецького гатунку» — прибічник соціал-федералістських ідей у їх драгоманівській версії. Далі його погляди помітно еволюціонують у бік ортодоксального марксизму. З 1890 і до кінця сторіччя (тартуський та берлінсько-страсбурзький період) він відомий як один з найзначніших на той час adeptів та популяризаторів марксистського соціал-демократизму. А проте, встановленням ним з середини 90-х років близьких контактів з ревізіоністським рухом «неомарксизму» чи інакше «легального марксизму» (П.Струве, М.Туган-Барановський) підготувало ґрунт для подальшого зсуву його симпатій до етично забарвленого ліберального соціалізму у дусі баденської школи неокантіанства.

У 1902-1905 рр. Б.Кістяківський разом з рядом ліберальних українців (М.Василенко, І.Луцицький, М.Миклашевський) бере діяльну участь у загальноросійському «визвольному» русі, що мав на меті запровадження у Російській імперії конституційного ладу. Рух «Визволення» поєднав у своїх лавах більшість представників земського лібералізму, висуванців з кола «легальних марксистів» та багатьох діячів ліберальної інтелігенції. (Далі, як відомо, на основі «Союзу визволення» було засновано партію конституційних демократів). Підтримавши визволенців, Б.Кістяківський разом з тим засудив ідею трансформації «Союзу визволення» на політичну партію. Це було спричинене побоюваннями, що ця організація поміркованих політиків за російських умов неминуче обернеться на тимчасову «парасольку» для екстремістських елементів, що торуватимуть шлях більшовизму. Окрім цього, Кістяківський, на відміну від більшості сучасних лібе-

ральних визволенців, лишився вірним ряду основоположних соціал-демократичних настанов (на згадку П.Тучапського, він, підкреслюючи свою особистість, охрестив власну позицію як «соціал--визволенство»), що також не сприяло зміненню його симпатій до планів перетворити «Союз визволення» на виключно ліберальну структуру. Саме наприкінці «визвольного» етапу ним було загалом сформульована доктрина «соціалістичної правової держави» та «права людини на підне існування», що обґрунтовувала ідею «третього шляху», подолання крайнощів як марксистського соціалізму, так і «чистого» лібералізму.

Після відомих подій 1905-1907 рр. Б.Кістяківський головню зосереджується на науковій та публіцистичній праці. Час до 1917 р. позначився для нього активною співпрацею з німецькими вченими, зокрема з М.Вебером, організації московського видання політичних творів М.Драгоманова (1908), участю у знаменитій памфлетичній збірці «Віхи» (1909), підготовкою фундаментальної праці «Соціальні науки та право» (1916), що стосувалась проблем методології науки, етики, філософії й соціології права.

Повернення Б.Кістяківського до політичного життя пов'язане з подіями 1917-18 рр. Разом з групою членів «Старої громади» Б.Кістяківський прагне згуртувати помірне крило національного табору навколо Української федеративно-демократичної партії (УФДП) та бере участь у діяльності адміністративного режиму генерала Скоропадського як сенатор та член генерального адміністративного суду.

А втім, говорячи про еволюцію поглядів академіка Б.Кістяківського від політичного неконформізму до підтримки гетьманського істеблішменту, слід, на нашу думку, мати на увазі, що попри будь-які метаморфози у його позиції, завжди незмінним для нього лишалось суто позитивне ставлення до драгоманівського ідейного надбання. Досить лише згадати, що УФДП — останній політичний випіт Б.Кістяківського — замислювалась як основна спадкоємниця «тих українських культурно-політичних течій, речником яких був Михайло Драгоманов». Вельми показовою щодо з'ясування ставлення до драгоманівської спадщини з боку Кістяківського є його дискусія з П.Струве. Перехід Струве, на позір найбільш «драгоманізовано» російського громадського діяча, протягом 1911-1913 рр. на жорстко централістичні, антифедералістичні та антиавтономістичні позиції, викликав вельми жорстку реакцію осуду з боку Кістяківського. Однак, на відміну від Д.Донцова, факт зсування одного з визнаних лідерів російського лібералізму до не-

примиренного централізму, що свідчив про значні переорієнтації у середовищі російської ліберальної громадськості, жодною мірою не означав для Б.Кістяківського будь-якої потреби у ревізії «драгоманівства». Це передусім пояснюється властивою Кістяківському, як і Драгоманову, незалежно від будь-яких змін у політичній кон'юктурі, вірі у пріоритет гуманітарних питань, звідки випливала їх спільна опозиція як до страдницько-революційної, так і націонал-консервативної романтики.

Основні засади бачення Б.Кістяківським ліберального соціалізму були викладені ним у таких розвідках, як «Права людини та громадянина» (1905) та «Держава правова та соціалістична» (1906). У центрі уваги його «соціал-ліберальної» концепції — взаємини між індивідом та державою. На думку Кістяківського, соціалістичний рух має ґрунтуватися на уявленні про те, що права людини мають вирішальне значення у соціалістичній системі цінностей. З цього погляду, наголошує він, Декларація прав людини та громадянина є універсальним, безвідносним документом. Декларації не властиве будь-яке класове забарвлення. Навпаки, слід визнати, що саме привілейовані буржуазні верстви виявились незацікавленими у послідовній реалізації її ідеалів. Завдання соціалістів полягає, за Кістяківським, у тому, щоб забезпечити здійснення принципів Декларації як неодмінної запоруки будь-якого політичного, правового й соціального прогресу, адже правильна соціально-філософська та юридична інтерпретація її тексту не тільки торує шлях запровадженню гарантій щодо громадянських та політичних свобод особи, а й уможливорює встановлення соціальних прав, властивих соціально-справедливому суспільному ладу.

У дусі відродження натурального права Кістяківський визнає права людини невід'ємними та невідчужуваними, а не такими, що лише даруються інституціями державної влади. Суб'єктивне право (права та обов'язки індивіда) не становить собою «рефлексу» права об'єктивного (система норм, санкціонованих державою). З цього боку Кістяківський піддає критиці основні правознавчі настанови як марксизму, так й філософського та юридичного позитивізму.

Ставлення до прав як іманентно властивих природі людини призводить Б.Кістяківського до переосмислення поняття та завдань держави. Він різко заперечує як анархістські (у дусі Л.Толстого), так і героїко-романтичні (у дусі Ф.Ніцше) нігілістичні оцінки феномену державності. Основна думка Кістяківського полягає у тому, що у ставленні до держави слід виходи-

ти не з емпіричного факту примусу, насильства, що до нього властива державна влада, а з точки зору ідеї держави. Ідеально держава покликана обстоювати солідарні інтереси людей. Визнання солідарності як ціннісного критерію означає, що як ідеї державі притаманна інтенція на загальне добро. З цих позицій Б.Кістяківський закликає до визнання гегелівської формули «держави є дійсністю моральної ідеї», адже, на його думку, Гегель, так само, як і Фіхте, виходив не з уявлення про державу як емпіричний факт, а з погляду сукупності принципів, що повинні здійснюватися у досконалій, тобто правовій державі.

Як бачимо, концептуальне поєднання права (як закону, як продукovanого державою норми) та моралі здійснюється Б.Кістяківським головним з точки зору ідеальної ситуації подолання в рамках інституції державності панування як такого. Його погляди ґрунтуються на висновку про минулість державного насильства. Держава поєднується з мораллю не фактично, а як певна цінність, як культурне благо.

Разом з тим він підкреслює, що ідея держави набуває свого вітлення в рамках дійсно існуючої форми державності — правової держави, що оголошується ним вищою формою державного буття. Це формулювання базувалося на твердженні, що найвизначнішою ознакою правової держави є обмеження державної влади через визнання непорушності та невід'ємності прав людини як певної сфери вільного самовизначення людини, що є недоторкованою для державного втручання.

Такий підхід сягав корінням реформаційної доби, протестантських уявлень про хибність будь-якого людського авторитету та про особистісний, а не інституціональний характер взаємин людини з Богом. Конституційно протестантське бачення відносин «індивід-держави», відповідно до яких законодавчо окреслюється сфера, непідвладна державному втручанню, було вперше закріплено у конституційних актах північноамериканських штатів. Кістяківський, який услід за Г.Еллінеком та М.Драгомановим дотримувався уявлень саме про реформаційне походження доктрини прав людини, оголосив визначальною нормою у системі прав людини свободу совісті, з якої дедукується й інші громадянські права, насамперед свобода слова. Визначальною умовою додержання прав є недоторканість особи.

Як бачимо, держава визнається Б.Кістяківським правовою, тобто такою, що відповідає ідеї держави, є вищою формою державності та, власне, уособлює інституцію державності як таку, лише тією мірою, якою вона обмежує своє пануван-

ня, зокрема через визнання принципів толерантності, що означає сьогодишньою мовою пряму заборону державної ідеології у будь-якій формі. Держава стає досконалою, стає державою у точному значенні цього поняття, остільки, оскільки додає примус, що стосується насамперед ідеологічної сфери.

Неодмінну умову формування правової держави, на думку Б.Кістяківського, являє відчуття особистої відповідальності за стан державних справ: «Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, правова держава немислима. Свого повного розвою правова держава досягає за високого рівня правосвідомості і за сильно розвиненого в ньому почуття відповідальності. У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку лежить на самому народі, але саме тому, що клопіт за державну і правову організацію покладено у правовій державі на самий народ, вона є справді зорганізована, тобто впорядкована держава»¹⁵.

Цей наголос на докончній потребі визнання особистої відповідальності є великим типовим для ревізійоністського реформізму, чільним представником якого, власне, й був Б.Кістяківський. Заперечивши марксистську детерміністичну діалектико-матеріалістичну філософію історії, в рамках якої критерієм моральності вчинку є його відповідність невблаганному й закономірному поступу історії, а в кінцевому підсумку — волі керівників революційної партії, представники неокантіанського ревізійонізму, зокрема й «легальні марксист», запропонували власну програму «етицизації» соціал-демократичного руху, відповідно до якої центр уваги зсувався до окремого індивіда. Вихідним моментом для формування державознавчої концепції Б.Кістяківського стала саме формальна кантіанська етика, переконання у незмінності й безумовності морального принципу, звідки випливав висновок про самозаконність людської волі як джерела моралі. На думку Кістяківського: «Будь-яка гетерономна настанова, тобто така, що походить з іншої, бодай і Вищої Волі, не є етична настанова»¹⁶. Такий підхід протиставлявся марксистському етичному релятивізму та еволюціонізму, наголосу на плінності й класовій обумовленості моральних норм. Обґрунтовуючи на засадах кантіанської етики ідеї про рівноцінність кожної людини, Кістяківський розглядав правову державу як державно-

правову організацію тієї культурної спільності, що має стати носієм автономного етичного принципу.

Слід відзначити, що відчуття особистої відповідальності, яке передбачало заперечення існування об'єктивного ходу історії та перенесення вини виключно на політичні інституції, стало пізніше, як це показав З.Млинарж, одним з найважливіших джерел формування ревізії в рамках «комуно-реформістського» етосу. У будь-якому разі, ревізія, що заперечувала настанови на кшталт «моральне усе, що відповідає інтересам робітничого класу», справила величезний позитивний вплив на соціал-демократичний рух, адже поставила питання про гідність кожної людини поза внятиком, про унеможливлення будь-якої дискримінації, отже, про пріоритетність прав людини. Ревізія торувала шлях до компромісу між соціал-демократією та поміркованими представниками привілейованих станів, уособленням чого на землях Російської імперії стала співпраця земських лібералів та прихильників «легального марксисту» в рамках «Союзу визволення». Ревізійоністський соціал-реформізм також наочно довів існування можливості плідного зв'язку між ідеологією соціал-демократії, звільненої від монополії класового підходу, та комплексом ідей, що має доволі умовну назву «протестантської етики», рецепційованих соціал-демократичним рухом через кантіанську філософію.

Обстоюючи автономно-формалістичні засади у етиці, Б.Кістяківський у дусі неокантіанського етичного соціалізму дійшов висновку про принципову подібність юридичної природи правової держави та держави соціально-правової (інакше у його термінології — «соціалістичної» чи «соціально-справедливої»), що мала стати результатом діяльності соціал-демократії щодо реформування соціальних відносин. З уявленням про рівноцінність будь-якого індивіда випливало твердження про право кожного на гідне існування. Конструкція «права на гідне людське існування» посідає центральне місце у системі соціал-ліберальних поглядів Б.Кістяківського. На його думку, саме застосування принципу гідного існування дозволяє винайти принципово правильний шлях до розмежування загального та приватного інтересу, сфер об'єктивного та суб'єктивного права.

В рамках соціально-справедливої держави майбутнього, вважав Б.Кістяківський, триватиме подальша демократизація суспільних відносин, що її можливість потенційно закладена у діяльності модерної правової держави. У взаєминах з державною владою відбуватиметься розширення невід'ємних прав лю-

¹⁵ Кістяківський Б. Цит. праця. — С. 252.

¹⁶ Там само. — С. 89.

дини на невтручання держави у сферу вільного самовизначення кожного. Особливої ваги набуває розвиток політичних прав, що забезпечують участь громадян в управлінні державою. Але головне — соціально-правова держава передбачає значне зростання ролі прав людини на позитивні послуги з боку держави, насамперед соціальних прав. Б.Кістяківський передбачає формування ряду нових позитивних прав, що поєднуються ним під спільною назвою «права на гідне людське існування». Це — право на працю, право кожного на розвиток своїх здібностей, право на участь в усіх матеріальних і духовних благах, створюваних сучасною культурою. Підвалини переходу до соціально-справедливого ладу, наголошував він, формуються через запровадження низки часткових, послементних реформ, насамперед через розвиток страхування. В кінцевому підсумку можна сказати, що таким робом Б.Кістяківським було закладено підмурок сучасної теорії соціально-правової держави як держави загального добробуту, причому основною цінністю, що до неї він апелював, була гідність особи. Гідність, за Кістяківським, не може бути поставлена під сумнів ані через втручання держави у сферу невід'ємних прав, ані, навпаки, через невиконання державою зобов'язань щодо забезпечення кожного екзистенційним мінімумом матеріальних благ.

Теорія соціально-справедливої держави Б.Кістяківського, становила собою одну з перших ланок у ланцюгу різноманітних конструкцій початку XX ст., присвячених обґрунтуванню ідей соціальних реформ та соціального партнерства. До Б.Кістяківського проблематика гідного існування розроблялась також, наприклад, у працях А.Менґера, П.Новгородцева та В.Соловйова. Підхід В.Соловйова, відповідно до якого прожитковий мінімум повинен забезпечуватись державою з метою милосердя (причому сама інституція держави визначалась як «організована жалість») був підданий жорсткій критиці з боку Б.Кістяківського: «...в державі будучини кожному буде забезпечено гідне людське існування не силою соціальної милосердності, яка доводить до організації, аналогічної сучасному опікуванню бідними, а силою притаманних кожній особистості прав людини і громадянина»¹⁷.

Ставлення Б.Кістяківського до правових ідей В.Соловйова є велими показовим з точки зору з'ясування відмінностей між романтичним та соціал-ліберальним поглядом на роль та

завдання держави, адже конструкція В.Соловйова правила за приклад домінування романтично-інтегративської парадигми «Gemeinschaft» у царині права, чи, якщо вживати термінологію М.Вебера, панування «абсолютно-етичної норми».

Визначальним моментом у ставленні В.Соловйова до державно-правових проблем є визначення ним у душі теорії «етичного мінімуму» права як **примусової** реалізації певного мінімуму добра. Реалізуючи добро, держава виявляє своє милосердя. Це був очевидний відхід від ліберальної філософсько-правової лінії «Томазій-Кант» на користь відтворення суто романтичних «інтегративних ідеалів», що заперечували автономію окремих сфер людського буття, адже, як показав Б.Чичерін, під хистку формулу етичного мінімуму можна було підвести будь-який зміст. В кінцевому підсумку ставлення В.Соловйова до держави як до знаряддя поширення добра мало на меті виправдання ідеалу вселенської державної теократії. Такий підхід неминує призводить до заперечення свободи совісті та думки, до виправдання насильницького запровадження певного світоглядного ідеалу.

Прямо протилежний був підхід, запропонований Б.Кістяківським. Поставивши у центр уваги особу, її гідність, Б.Кістяківський обмежив активно-доброчинну функцію держави, пов'язану з застосуванням закону, гарантією права на гідне людське існування. Державна влада позбавлена можливості примусово реалізовувати будь-які моральні та світоглядні уявлення, втручатися у недоторкану сферу ідеологічного самовизначення індивіда. В кінцевому підсумку ідея держави (здійснення солідарних інтересів людей) пов'язана з подоланням узаконеного примусу, насильства. Таким чином, Б.Кістяківським було розв'язане завдання формулювання етичної теорії соціально-справедливого суспільства таким способом, що унеможлилював гіперморалізм, прагнення перетворити державу на універсальне знаряддя поширення ідеалів доброчесності, не гребуючи використанням насильства та терору. А саме до гіперморалістичних висновків неминує тяжіє будь-яка романтична політична доктрина (незважаючи на її конкретне забарвлення — націонал-революційне, легітимістське або соціал-революційне), адже, відкидаючи автономію окремих сфер буття, романтична думка виправдовує ставлення до держави як засобу примусового поширення певної ідеї — «національної», «соціального визволення» чи теократичної. Це свідчить про існування близького зв'язку між романтичним стилем мислення та архаїчним, досекуляричним, традиціоналістським світобаченням.

¹⁷ Там само. — С. 271.

«Національне» та «соціальне» в політологічній концепції Володимира Старосольського

Для дослідження історії соціал-демократії в Україні, визначення в контексті всесвітньої соціал-демократичної думки її основних концепцій та ідей, а також використання цього матеріалу для подальшого розвитку соціал-демократичного руху в сучасній Україні, необхідно повною мірою дослідити наукове надбання визначного громадсько-політичного діяча, політолога, соціолога, правника, співзасновника та ідеолога Української соціал-демократичної партії (УСДП) Володимира Старосольського (1878–1942).

Науковий доробок В.Старосольського є особливо цінним і актуальним для сьогоденних науковців та політиків, оскільки його суспільно-політичне вчення («Теорія нації», «Методологічна проблема в науці про державу», «Політичне право» та ін.) цілком відповідає світовому рівню політичної науки і є оригінальною самодостатньою політичною теорією, що увірвала в себе і синтезувала основні засади суспільствознавчих концепцій таких визначних дослідників, як Ф.Опенгеймер, Г.Ратценгофер, Ф.Тьонніс, Р.Челлен, С.Манціні, С.Дністрянський, Г.Еллінек, Л.Гумплович. Високий фаховий рівень професора В.Старосольського був високо оцінений під час викладацької діяльності в Українському Вільному університеті у Відні та Празі.

Праці В.Старосольського мають не лише загальнотеоретичне, а й прикладне значення, оскільки політологічний аналіз досліджених ним джерел та принципів функціонування основних політичних інститутів, зокрема парламенту, суду, політичних партій; політичного процесу та законів його розвитку, а також сутнісних підвалів національного чинника в контексті світового політичного процесу та політичної ситуації в Україні, є основними моментами, що визначають подальшу долю суспільства.

Дослідження цих аспектів і сьогодні є предметом гострих наукових дискусій, оскільки з'ясування засадничих універсальних їх функціонування сприятиме виробленню політичних технологій, що дадуть змогу прогнозувати, контролювати та спрямовувати розвиток політичних процесів та політичних інститутів.

Вчення В.Старосольського є цінним для нас ще й тим, що він у межах праць з практичної політології не лише чітко окреслює конкретну проблематику суспільно-політичного життя суспільства, яке являє собою переплетення економічних, політичних, етнокультурних, правових, соціальних процесів, що перебувають в тісній взаємозалежності, але й знаходить конкретні механізми їх узгодження та вирішення, дослідження та використання яких зможе не тільки поглибити ідеологію соціал-демократичного руху, а й суттєво доповнити програмові засади політичної діяльності СДПУ, що дозволить розширити можливості соціал-демократичного руху в Україні, активно впливати на вирішення різноманітних суспільно-політичних проблем.

Перший аспект вчення В.Старосольського, на якому хотілося б зосередити свою увагу, — проблема методологічних основ політичної науки, адже вчений стверджує, що не можна обійти це питання в науковій теорії, тим більше, коли мова йде про державознавство, де кожне пояснення суспільних явищ і процесів є одночасно і шляхом конкретного застосування певної розв'язки основних питань світогляду, основа якого лежить у використовуваному підході до вивчення політичної організації людського суспільства. (Основний об'єкт дослідження політичної науки за В.Старосольським — держава, тому він називає політологію «наукою про державу», — цей напрямок бере свій початок від Арістотеля, отже далі, говорячи слідом за вченим про науку про державу, будемо мати на увазі політичну науку).

У політології ніколи не припинялись дискусії про метод, не втрачають вони своєї актуальності і сьогодні. Представники різних шкіл пропонують різноманітні підходи до вивчення суспільно-політичних інститутів, явищ, процесів. З погляду сьогодення залишається важливою дискусія, яка тривала навколо цієї проблеми на початку зародження сучасної політичної науки (кінець XIX — початок XX століття) як академічної дисципліни і є джерелом сучасних концепцій, способів, прийомів організації, проведення дослідження, збирання і обробки політичної інформації. В межах цього питання особливо цікавою є праця В.Старосольського «Методологічна проблема в науці про

державу» (1923 р.), в якій автор висвітлює основні підходи до аналізу державної організації суспільства, які існували в світовій політичній думці кінця XIX — початку XX століття.

В різноманітній палітрі цього періоду дослідник виділяє три концептуальні методологічні підходи: 1) юридичний; 2) соціологічний; 3) соціолого-правовий (дуалістичний).

В.Старосольський стверджує, що найбільш повною мірою можна дослідити державу, застосовуючи дуалістичний підхід, бо лише він, на його думку, вичерпно характеризує її сутність.

Прихильники цього підходу (Ф.Зіммерль, Г.Еллінек, Б.Кістяківський, М.Адлер) вважають, що і соціологія, і наука права однаково покликані досліджувати державу, кожна в своєму колі і власним методом. Розкриваючи сутність дуалістичного підходу, В.Старосольський наводить як приклад вчення Г.Еллінека про «державний дуалізм», особливістю якого є своєрідне пояснення суті держави. Держава — це частина об'єктивно-реального життя світу, що відбувається в часі та просторі, отже пізнавати ми її можемо «зовнішньо-об'єктивно». В той же час, суспільні події зумовлені психологічним буттям людини, отже пізнання держави як суспільного явища є і суб'єктивним. Власне останній спосіб пізнання і приводить дослідника до потреби застосування двох методів: соціологічний вивчає державу як суспільне явище, тобто ті суб'єктивні та об'єктивні події, з яких складається її дійсне існування у різноманітних суспільних проявах; а предметом юридичного методу є правовий бік держави у двох аспектах: перший характеризує справжнє здійснення права, другий належить до правових намірів, що повинні втілюватись в реальне життя.

Такою важливою методологічною проблемою для політичної науки як науки суспільної є, на думку В.Старосольського, значення «внутрішньої форми слів», оскільки предметом цієї науки є соціальні явища, авторами і творцями яких є люди. «Назви, якими означено ті явища, суть теж твором людей»¹. Гуманітарне знання повинно розкрити загальне значення предмету в його унікальній формі, тут виявляються інші відносини між суб'єктом і об'єктом пізнання, ніж у природничих науках, тому що об'єкт, вироблений іншим суб'єктом, і є синтезом знання, розуміння, чуттєвих даних, культури, менталітету і т. д., що були закладені і в його назву. Західна філософія мала вже тоді велике надбання наукових досліджень герменевтичної

проблеми (Ф.Шлейєрмахер, В.Дільтей), дослідження яких В.Старосольський широко використовував, аналізуючи дане питання. Вчений наголошує на важливості застосування герменевтичного методу в політології, як і в лінгвістиці, історії мистецтв, філософії. Зокрема, наприклад, в історії суспільно-політичної думки часто словесна назва політичного інституту була єдиним джерелом, яке дійшло до наших днів, вивчення смислового навантаження якої допомогло дізнатися, чим він був у стародавній державі, якими були його роль, завдання, функції.

Однак, поруч з цим, наголошує В.Старосольський, назва може бути не стільки безпосереднім відношенням людини до соціального явища, а також виразником її розуміння цього явища. Не можна встановити загального критерію, за яким визначалася б ступінь об'єктивного чи суб'єктивного наповнення назви предмету дослідження, в кожному разі вона різна.

З огляду на це, В.Старосольський вважає, що політична наука повинна користуватись методом виявлення «внутрішньої форми слова», чітко розрізняючи його смислове навантаження і чинник розуміння, доля якого в тій чи іншій мірі тут присутня. А якщо історичної інформації для знаходження цієї відмінності замало, то будувати наукове знання лише на такому дослідженні помилково, бо тоді ми отримаємо відомості про думки з приводу досліджуваного об'єкту, а не справжню достовірну характеристику. В політичній сфері суспільного існування поняття формувалися з виразною тенденцією, спрямованою на те, щоб самою назвою не лише відобразити певне розуміння стосовно означуваного явища чи процесу, а й одночасно формувати певне уявлення про них. Зокрема, яскравим свідченням цієї тези є творення назв політичних партій, яке свідомо спрямоване на те, щоб вже сама їх назва впливала на громадську думку стосовно них і була концентрованим виразником їхніх політичних інтересів.

Таким чином, науковий доробок В.Старосольського в галузі дослідження методології політичної науки має велике значення не лише для історії та теорії політології, але і для пояснення сучасних політичних процесів, для чіткішого окреслення картини їх становлення та розвитку.

Ще один аспект суспільно-політичної концепції В.Старосольського, на якому хотілося б зупинитися, є його розуміння етнополітичної проблеми, яку вчений виклав у книзі «Теорія нації» (1922). Для дослідження цього суспільного явища він застосовує методологічні принципи, про які йшлося вище.

¹ Старосольський В. Внутрішня форма в соціологічній термінології: (Методологічні uwagi). — Прага, 1923. — С. 2.

Вчений стверджує, що в погляді на націю існують дві основні антитези. Перший підхід — атомістичний (веде свій початок від Монтеस्क'є, Вольтера). Автор зазначає, що суть цього підходу полягає в тому, що тут нація трактується як сума, збірка назва для якоїсь кількості людських одиниць, що відрізняються від інших спільними ознаками — «об'єктивними прикметами». Цьому загалу не притаманна вища, об'єднуюча їх цілість. Теорії подібного типу розрізняються лише тим, який чинник вважати найважливішим, об'єднавчим (мова, раса, культура, територія). Тут нація як правовий суб'єкт не існує. Принципово іншим розумінням нації, прихильником якого є В.Старосольський, є погляд, за яким нація є окремою цілістю, окремим суб'єктом, «особовістю» з власним життям, волелатністю, долею (основоположником цього підходу був Фіхте). За такого трактування нація є суспільством, а основним чинником, який творить суспільність, виступає «стихийна воля». Остання не знає цілі, вона має лише напрям. Нація є твором психології, а не витвором раціонального думання, тому для неї інше значення має інтерес, на відміну від довільно утворених спілок. Інтерес лише допомагає створенню нації шляхом впливу на настрої, почуття. Раз виникнувши, спільнота певною мірою стає незалежною від його впливу. Навпаки, тепер нація сама починає вирішувати долю притаманних їй інтересів (нових чи старих). «Об'єктивні прикмети нації» — це не тільки чинники, які в даних історичних умовах допомогли національній спільноті сформуватися, а й водночас — це форми і символи, в яких вона проявляється.

Джерелом існування національної спільноти, її життєдайною енергією є прагнення до політичної самостійності, яке історично проявилось як боротьба за власну державу. Таким чином, підтверджуючи думку Л.Гумпловича, В.Старосольський вважає, що суть нації лежить у її відношенні до держави, але не лише в розумінні наявності такої держави як об'єктивного факту, а також і «як суб'єктивного факту, як волю та змагання до власної державності»². Визнання принципу самовизначення націй у міждержавному праві приведе, на його думку, до формування принципово нового міжнародного права, де нація стане його правовим суб'єктом, зникне наднаціональне панування, і всі народи отримають змогу повного всебічного розвитку

у відповідності з власними стремліннями, етнічними особливостями, соціальною справедливістю.

В цьому сенсі глибоко хвилювала В.Старосольського історія та подальша доля України. Про це свідчать багаторазові ілюстрації з української історії в його наукових працях, а також статтях «Національний і соціальний момент в українській історії» (надрукована у віденському «Віснику Союзу Визволення України» у січні 1915 р.), де висвітлене його розуміння соціально-політичних подій на вітчизняних теренах.

Українську історію досліджували багато вчених-суспільствознавців, саме в ній шукали вони сутнісні основи багатогранної діяльності народу: у визвольних змаганнях і у повсякденному житті. Так, зокрема історіософські концепції В.Антоновича, Ю.Бачинського, С.Дністрянського, Б.Кістяківського, М.Грушевського, В.Липинського, Д.Донцова та інших являють собою окремі відповіді на питання, чому історичні події в українському суспільстві розвивалися саме таким, а не іншим чином, хто і в якій мірі впливав на них, хто (особа, суспільна верства) чи що (детермінізм в історії, геополітична ситуація, випадковий збіг обставин) було визначальним.

В.Старосольський характеристику цієї проблеми робить, застосовуючи свою етнополітичну концепцію, сформульовану в «Теорії нації», суть якої полягає в тому, що суспільно-історичний процес творять як національні (суб'єктивний чинник), так і соціальні інтереси (об'єктивний чинник), що є двома взаємодоповнюваними тенденціями людського поступу, взаємопов'язаними сторонами, де недооцінка або ігнорування однієї з них веде до нерозуміння уроків історії, а тому і до небезпеки повторити їх знову. Вчений вважає, що поняття держави тісно пов'язане з пануванням, яке має дві форми: перша — поневолення одного класу іншим, друга — поневолення однією нацією іншої, — проти обох форм поневолення ведеється визвольна боротьба, де перша базується на спільності інтересів та цілей, а друга — на «чуттєвій основі, на стихійній волі членів цієї суспільності належати до себе та творити одну торгову цілість»³.

Детально аналізуючи джерела формування української національної ідеї в її етнічному, геополітичному, соціальному вимірах, він робить висновок, що вона завжди була пов'язана з синтезом національного й соціально-демократичного визво-

² Старосольський В. Теорія нації. — Нью-Йорк, 1966. — С. 89.

³ Старосольський В. Теорія нації. — Нью-Йорк, 1966. — С. 139.

лення, тобто широкі маси народу, які брали участь у визвольних змаганнях пов'язували з ними саме втілення інтересів, які являли собою максимальне поєднання загальнодержавного, загальнонаціонального та особистого. Поразки на шляху здобуття Україною незалежності очікували їх всякий раз тому, що різні соціальні кола і верстви, які були «заступниками народних потреб», очолювали загальнонародну боротьбу (яка поляризує конкретні форми національної свідомості згідно з соціальними позиціями соціальних верств, які беруть участь у цій боротьбі, поляризує і саме суспільство) у вирішальний момент ігнорували якийсь із складових української національної ідеї заради здобуття власних вигод і привілеїв, а тому втрачали довіру і підтримку всього демосу, і в результаті цього чергова визвольна війна стала «кінцем великого титанічного розмаху і початком нової руїни... Розчарована маса не давала вже достатньої сили опору для самостійної політики українських керівників»⁴. Правлячі верстви робились денационалізованими і починали служити загарбникам.

Отже В.Старосольський розуміє українську історію не тільки як етнічну, обмежену лише етнокультурною специфікою, але і як історію політичну, соціальну, де державотворчі устремління народ пов'язував з можливістю здобути демократію, широкі права особи, конституційний лад для всіх без винятку громадян України. Він робить висновок про те, що Україна здобуде і утвердить омріяну свободу лише тоді, коли якийсь широкий, всеохоплюючий рух «зможе знайти ключ до душі народу, хто зискає його довір'я, як ширий заступник його інтересів... при щирім та глибокім розумінні та узгодженні положення широкої народної маси»⁵.

Це питання було актуальним для В.Старосольського і його сучасників, не втратило воно своєї важливості і сьогодні. Саме заради досягнення цієї мети, виходячи з власних ідеологічних переконань, підтверджених власною суспільно-політичною, історіософською концепцією, В.Старосольський стає одним із засновників, активних діячів і керівників Соціал-демократичної партії Галичини, ідейний розмах якої сягнув поза вузьконаціо-

⁴ Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії // Володимир Старосольський. 1878-1942. (ред. Уляна Старосольська). (Наукове товариство імені Т.Шевченка. Записки. Історично-філософська секція; т. 210). — Нью-Йорк, 1991. — С. 156.

⁵ Там само. — С. 159.

нальну проблематику, її доповнили соціальні і класові проблеми. На її рахунок чимало громадських акцій: сецесія українських студентів Львівського університету в 1901-1902 рр., «Віче студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії» у Львові 1899 р., участь у великому селянському страйку проти великих польських землевласників у 1902 році, видання місячника «Молода Україна», зв'язки з політичними діячами та партіями з Наддніпрянської України. Тут, як і в науці, В.Старосольський бачив шлях свого національного громадського призначення. «В круговороті теперішніх подій більше чим коли-небудь треба нам вірити, що будучність наша, що ніхто не в силі нам її відібрати. Допущення такої можливості, що ми могли би бути ким-небудь зазджені на національну смерть, стоїть проти погляду, що джерело нашого життя безсмертне, та що наша доля лежить перед усім у наших руках»⁶. Ідеології соціал-демократизму стала практичною формою його теоретичних міркувань, в якій він вбачав політичне, культурне, соціальне втілення можливості сприяти реалізації своєї мети, яку сформулював для себе, за словами Василя Стефаника, ще у студентські роки: «Володимир Старосольський вчився у Кракові прав. Знав, що він українське, та по-українськи не міг сказати і речення... і чи кров прадідівська, чи теорія... завели його в українську націю і вчинили з нього найкращого між нами чоловіка»⁷.

Таким чином, саме соціал-демократична ідеологія, на думку В.Старосольського, що підтверджується історично, найбільш повно і вичерпно відповідає менталітету та стремлінням українського народу. Ця ідея, сформульована ним ще на початку ХХ століття, є актуальною і в сучасних суспільних умовах, адже й досі у переважній більшості населення України ще не задоволені соціальні вимоги, українська нація як сталий соціально-національний організм ще не довершила своєї консолідації, демократична форма правління знаходиться на стадії становлення. Соціал-демократична ідеологія акумулює потяг до соціального партнерства і оновлення та утвердження національної самобутності, ідеали справедливого соціального ладу з принципами свободи і рівності можливостей, втілення яких так необхідне сьогодні Україні.

⁶ Старосольський В. Ще в справі орієнтації // Шляхи. — Львів, 1916. — Ч. 9-10. — С. 7.

⁷ Стефаник В. Про ясне минуле. Альманах українського студентського життя у Кракові. — Краків, 1931. — С. 10.

Зміст

I. Стан українського суспільства і перспективи соціал-демократії

Мирослав Попович. Демократична і соціалістична ліва в Україні: чи є у неї майбутнє?	3
Евген Головаха. Современное состояние украинского общества	17
Валерій Хмелько. Партино-політичні та соціально-економічні орієнтації населення України наприкінці 1996 року	27
Володимир Попович. Реакції населення України на економічну ситуацію	41
Валентин Янушків. Становлення потенційних носіїв ефективних програм суспільно-політичного розвитку (деякі концептуальні аспекти проблеми)	49
Тамара Ящук. Особливості цільових орієнтацій української соціал-демократії в перехідний період	67
Юрій Буздуган. Правові засади становлення соціального партнерства в Україні	77

II. Соціал-демократична ліва: ідеологія, світовий досвід, національна традиція

Віктор Гур. Етико-конструктивні засади сучасного демократичного соціалізму	91
Анатолій Ермоленко. Універсальний дискурс як моральна метаінстанція легітимації політичної системи	100
Тетяна Щириця. Основні цінності: актуальність дискусій СДПН — ХДС/ХСС	107
Олена Шведова. Екоаксіологічні засади соціальної демократії	117
Олена Сноморощенко. Третій конгрес партії європейських соціалістів у Мальме (5-7 червня 1997 р.)	127
Вадим Скурятівський. До генези української соціал-демократії (попередні нотатки)	130
Антон Фінько. Контроверза ліберального та романтичного соціалізму	134
Ольга Панюк. «Національне» та «соціальне» в політологічній концепції Володимира Старосольського	156